

MR
301.072
M 298 S

MR
301.072
M 298 S

शोधनिबंधाची लेखनपद्धती

स. गं. मालशे
सुधारित आवृत्ती, संपादन : मिलिंद मालशे

***INDIAN INSTITUTE
OF
ADVANCED STUDY
LIBRARY, SHIMLA***

शोधनिबंधाची लेखनपद्धती

स. गं. मालशे

सुधारित आवृत्ती
संपादन : मिलिंद मालशे

लोकवाड्मय गृह

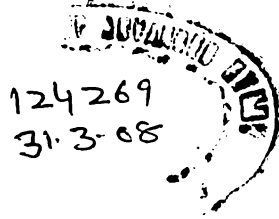

शोधनिबंधाची लेखनपद्धती / स. गं. मालशे
Shodhanibandhaachi Lekhanpaddhati / S. G. Malshe

प्रथम आवृत्ती, १९७५
सुधारित द्वितीय आवृत्ती (I) : सप्टेंबर २००६
तृतीय आवृत्ती © : मे २००७

MR
301.072
M 298 S

म / ९९२
© मिलिंद मालशे

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र : © संदेश भंडारे

किंमत : ६० रुपये

ISBN 81-88284-78-5

मुद्रक / प्रकाशक
प्रकाश विश्वासराव
लोकवाङ्मय गृह
भूपेश गुप्ता भवन
८५, सयानी रोड, प्रभादेवी
मुंबई - ४०० ०२५

मुद्रणस्थळ
न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस
भूपेश गुप्ता भवन
८५, सयानी रोड
प्रभादेवी
मुंबई - ४०० ०२५

माझी आई मालिनी मालशे
आणि
बहीण सुषमा पौडवाल
यांना अर्पण

-मिलिंद

दोन शब्द (प्रथम आवृत्तीची प्रस्तावना)

‘शोधनिबंधाची लेखनपद्धती’ हा माझा निबंध प्रथम महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका , अं. १७३ (एप्रिल-जून १९७०) मधून प्रसिद्ध झाला. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने त्याच्या अतिमुद्रितांची काढलेली पुस्तिका त्वरित संपून गेली. अभ्यासकांनी मुद्दाम पत्रे लिहून या निबंधाच्या उपयुक्ततेची ग्वाही दिलेली आहे. निबंधाची स्वतंत्र पुस्तिका प्रसिद्ध करावी, अशी मागणीही या पत्रांतून होत असते. तेव्हा काही पुस्त्या-दुरुस्त्यांसह ही आवृत्ती प्रकाशित करण्यात येत आहे.

निबंध प्रसिद्ध झाल्यावर कै. अ. का. प्रियोळकर, डॉ. अशोक केळकर, प्रा. रा. श्री. जोग, प्रा. अ. गं. मंगरूळकर, श्री. रा. के. लेले व डॉ. भीमराव कुलकर्णी यांनी ज्या मौलिक सूचना केल्या त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

मुंबई, १-३-१९७५

स. गं. मालशे

सुधारित द्वितीय आवृत्तीची प्रस्तावना

शोधनिबंधाची लेखनपद्धती या पुस्तिकेची प्रथम आवृत्ती १९७५मध्ये निघाली आणि तिचे पुनर्मुद्रण १९९०मध्ये झाले. १९९२मध्ये स. गं. मालशे यांचे निधन झाल्यानंतर गेली सुमारे १५ वर्षे ही पुस्तिका अभ्यासकांना केवळ ग्रंथालयातच उपलब्ध होती. तिची मूलभूत उपयुक्तता लक्षात घेता आणि संशोधनसाधनांमध्ये मधल्या काळात संगणकाने घडवून आणलेल्या क्रांतीचा विचार करता तिची सुधारित आवृत्ती काढण्याची कल्पना गेली काही वर्षे माझ्या मनात घोळत होती. लोकवाङ्मय गृहाचे श्री. प्रकाश विश्वासराव, श्री. नितीन रिंढे आणि श्री. जयप्रकाश सावंत यांच्या सहकार्यांशिवाय ही सुधारित व संपादित द्वितीय आवृत्ती निघू शकली नसती. डॉ. वसंत पाटणकर आणि डॉ. हरिश्चंद्र थोरात या सुहृदांनी नेहमीप्रमाणे आपुलकीने मदत केली. भाषा आणि जीवन्चे संपादकत्व हाती घेतल्यावर प्रा. प्र.ना. परांजपे यांनी या संदर्भात माझ्याशी जी चर्चा केली तिचाही खूप उपयोग या आवृत्तीचे संपादन करताना झाला. मूळ पुस्तिकेतील आशयामध्ये व मांडणीमध्ये फारसे फेरफार न करता एकूण मजकुराची थोडीशी पुनर्विभागणी करून, शीर्षके व उपशीर्षके देऊन, काही ठिकाणी नव्या साधनांच्या उपलब्धतेविषयी माहिती देणारा मजकूर टाकून, आणि निवडक संदर्भसूचीची भर टाकून, ही सुधारित दुसरी आवृत्ती तयार केली आहे. इंटरनेटची व एकूणच माहिती-तंत्रज्ञानाची व संगणकाची मदत संशोधनाला कशी होते या संबंधीचे विवेचन करणारा विभाग या आवृत्तीमध्ये येणे अपरिहार्यच होते. त्याचप्रमाणे सामाजिक विज्ञानांमध्ये संदर्भ नोंदण्याची जी वेगळी व अधिक सुटसुटीत पद्धत रूढ झालेली आहे, तिचा परिचय करून देणाऱ्या एका छेदकाचीही भर घातलेली आहे. शैलीविषयीचे काही नवे संकेत आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संशोधनात आज रूढ होत आहेत, त्यांचा परिचयही करून दिलेला आहे. नव्या अभ्यासकांना ही पुस्तिका आता अधिकच उपयुक्त वाटेल अशी आशा वाटते.

माझी आई मालिनी मालशे आणि श्रीमती ना. दा. ठा. महिला विद्यापीठामध्ये ग्रंथपाल असणारी माझी बहीण सुषमा पौडवाल यांनी या पुस्तिकेची सुधारित आवृत्ती काढण्याच्या कल्पनेला पाठिंबा दिला आणि ती प्रत्यक्षात उतरविण्यामध्ये मदतही केली.

२९ सप्टेंबर, २००६

मिर्लिंद मालशे

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक	९
२. संशोधन-विषयाची निवड	११
३. वाचनाचे संयोजन	१९
४. संदर्भशोध :-	२१
४.१. ग्रंथालयीन तालिका	२१
४.२. संगणकीय शोध	२३
४.३. तात्पुरती साधनसूची	२६
५. टिपणे :	२७
५.१. पुढिका-वापराचे तंत्र	२७
५.२. टिपणे करण्याच्या पद्धती	२९
६. संदर्भसाधने :	३२
६.१. साधनांची प्रतवारी	३२
६.२. आवृत्तीची ग्राह्याग्राह्यता	३६
७. संदर्भप्रक्रिया :	३७
७.१. अवतरणे व त्यांची नोंद	३७
७.२. टिपा/तळटिपा :	३९
७.२.१. टिपांचे/तळटिपांचे प्रयोजन	३९
७.२.२. टिपा/तळटिपा देण्याच्या पद्धती	४१
७.३. संदर्भक्रम	४२
७.४. तत्रैव आणि उनि	४६

७.५. संदर्भसूची व मराठीची आनुपूर्वी	४९
७.६. सामाजिक व इतर विज्ञानांमधील पद्धती	५१
७.७. इंटरनेटवरील साधनांचे संदर्भ	५३
८. विषयसूची	५५
९. संशोधनाची मांडणी :	५६
९.१. प्रकरण-विभागणी व छेदक-विभागणी	५६
९.२. शैली	५८
१०. समारोप	६०
टिपा	६२
निवडक संदर्भसूची	६५

१. प्रास्ताविक

चा निबंधाचा हेतू शोधनिबंधाचा वा संशोधनात्मक प्रबंधाचा मूलमंत्र सांगणे हा नाही. शोधनिबंध, विशेषतः वाङ्मयीन वा भाषिक विषयांवरील शोधनिबंध, हे विशिष्ट व्यक्तीच्या संशोधनाचे, चिंतनाचे आणि मननाचे फलित असते, व त्यासाठी मंत्र हा ज्या त्या व्यक्तीने स्वतःसाठी शोधायचा असतो. तेव्हा मंत्र सांगता येणार नाही, परंतु तंत्र सांगता येईल. संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्याने पदार्पण करणाऱ्या अभ्यासकाला किंवा विद्यापीठीय पातळीवर प्रबंधलेखन करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांला उपयुक्त ठराव्या अशा 'गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार' ही मर्यादित भूमिका तंत्राच्या बाबतीत येथे स्वीकारलेली आहे. कोणत्याही विषयाच्या संशोधनाचे क्षेत्र हे अमर्याद असते. त्याला एक सुनिश्चित अशी परंपराही असते. त्यातून संशोधनपद्धतीचे काही बाह्य आडाखे निश्चित झालेले असतात. वर म्हटल्याप्रमाणे संशोधनाचे अंतरंग हे त्या त्या व्यक्तीने ठरवायचे असते. परंतु सुनिश्चित असे बाह्य आडाखे माहिती करून घेण्यामुळे अनेक फायदे होतात. एक म्हणजे 'मागच्याला ठेच, पुढचा शहाणा' या उक्तीनुसार आधीच्यांनी केलेल्या चुका टाळता येतात, भरकटणे टाळता येते आणि वेळ वाचवता येतो. दुसरे म्हणजे संशोधनाची मांडणी ही इतर अभ्यासकांसमोर पोहोचविण्यासाठी काही किमान पातळीची संपर्कक्रिया आवश्यक असते. ही संपर्कक्रिया सुलभ व्हावी म्हणूनही संशोधनाच्या मांडणीचे तंत्र आत्मसात करून घ्यावे लागते.

एक गोष्ट खरी की संशोधनाची मांडणी, अगदी बाह्यांगाची मांडणीसुद्धा, करण्याच्या अनेक पद्धती आहेत. येथे सांगितलेली लेखनपद्धती हीच काय ती एकमेव आणि शास्त्रशुद्ध पद्धती, असा दावा येथे केलेला नाही. तरी पण मराठीमध्ये आजवर लिहिले गेलेले बहुसंख्य शोधनिबंध आणि प्रबंध वरवर चाळले तरी तेथे अराजक माजलेले आढळते. विषयाची तर्कशुद्ध आणि सुसंगत मांडणी, चोखपणे दिलेले संदर्भ, शैलीचा सुटसुटीतपणा, अशा अनेक बाबतीत मार्गदर्शनही मिळत

नाही आणि स्वतः संशोधकालाही या गोष्टींची जाणीव नसते. हे अराजक शक्यतो कमी व्हावे हे उद्दिष्ट या निबंधामागे आहे. प्रत्येक संशोधकाला एक व्यावसायिक गरज म्हणून संशोधनात्मक निबंध लिहून प्रकाशित करावे लागतात. उच्च शिक्षणातील कलाशाखेचा विचार केला तर एम्. ए. च्या पदवीसाठी बहुतेक विद्यापीठांमध्ये पारंपरिक पद्धतीच्या परीक्षा घेतल्या जातात व त्यामध्ये संशोधनावर अगदीच कमी भर असतो. क्वचित एम्. ए. च्या पातळीवर सत्र-निबंध (टर्म पेपर) सादर करावा लागतो. परंतु नंतर एम्. फिल्. या संशोधनात्मक पदवीसाठी प्रबंधिका (डिझर्टेशन) सादर करावी लागते आणि पीएच्.डी. या पदवीसाठी प्रबंध (थीसिस) सादर करावा लागतो.^१ खरे तर ग्रंथालयीन वा अन्य साधनांच्या आधारे संशोधनपर निबंध, प्रबंधिका व प्रबंध कसे तयार करावे, याची तोंडओळख पदव्युत्तर अभ्यासक्रमातच व्हायला हवी. ती तशी पद्धतशीरपणे होत नसल्याने शोधनिबंधाचे बाह्य तंत्र सांगण्याचा हा प्रपंच करावा लागत आहे.

नवख्या संशोधकासमोर उभे राहणारे मुख्य प्रश्न म्हणजे : विषयाची निवड कशी करावी ? वाचन कसे करावे ? संदर्भसाधनांचा शोध कोठे व कसा घ्यावा ? टिपणे व नोंद कशी करावी ? संदर्भसाधनांचे मूल्यमापन कसे करावे ? संदर्भ कसे द्यावे ? संदर्भसूची कशी तयार करावी ? संशोधनात्मक विषयाची मांडणी कशी करावी व त्यासाठी कोणत्या प्रकारची शैली वापरावी ? या संदर्भात अनेक शंका मनात डोकावत राहतात. या प्रश्नांचे व शंकांचे निरसन करण्याच्या दृष्टीने या पुस्तिकेची मांडणी केलेली आहे. संशोधन-विषयाच्या निवडीपासून प्रारंभ करून वाचन, संदर्भशोध, टिपणे करण्याच्या पद्धती, संदर्भसाधने, संदर्भ देण्याच्या पद्धती, यांचा विचार करीत शेवटी मांडणीचे स्वरूप व शैली या सर्व महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर विवेचन केलेले आहे. विवेचनाचा विस्तार फार नसला तरी शक्यतो उदाहरणे घेऊन मांडणी केलेली आहे. प्रत्येक ठिकाणी स्वतः संशोधकाने अधिक खोलात जाऊन आपल्या गरजेनुसार या संशोधनपद्धतीला राबवणे आवश्यक आहे, हे येथे नमूद केले पाहिजे. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रसिद्ध होणाऱ्या संशोधनात्मक नियतकालिकांच्या स्वतःच्या स्टाइल-शीट्स् किंवा लेखन-संकेत असतात. त्यांमध्ये मुख्यतः मांडणी, संदर्भ देण्याची पद्धती व शैली यांच्यासंबंधी लेखकांना सूचना दिलेल्या असतात. त्या पाळल्याशिवाय लेख स्वीकारला जात नाही.^२ (महत्त्वाच्या वर्तमानपत्रांचे व साप्ताहिकांचेसुद्धा ठरलेले लेखन-संकेत असतात.) या संकेतांची नीट माहिती करून घेऊन त्यांतली एक पद्धती निश्चित करून आपल्या संशोधनाच्या

मांडणीसाठी ती वापरणे, हे संशोधकाच्या हातात असते. या पुस्तिकेमध्ये संशोधनाच्या बौद्धिक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही अंगांना स्पर्श करून काही सूचना केलेल्या आहेत.

२. संशोधन-विषयाची निवड

कोणाला कोणत्या विषयात रस वाटेल हे सांगणे अशक्य असते. एखाद्या विषयाला सारे जीवन वाहिलेले विद्वान जसे आढळतात, त्याचप्रमाणे एखादा हौशी सेवानिवृत्त माणूस भारतीय कुत्र्यांवर संशोधन करताना आढळतो. कोणाला जुन्या काळच्या चालीरीतींच्या अभ्यासात गोडी वाटते, तर जगातील विवाहविधी हाही एखाद्याच्या कुतूहलाचा विषय असतो. या बाबतीत सांगण्यासारखी एकच गोष्ट. ती म्हणजे अभ्यासकाला आपल्या विषयात मनोमन रस वाटला पाहिजे, आपले कुतूहल जागृत राहिले आणि अधिकाधिक खोलवर जाता येईल, असाच विषय निवडला पाहिजे. कधी कधी व्यवहारपरत्वे एखादा नावडता विषयही केवळ कर्तव्य म्हणून अभ्यासार्थ निवडावा लागतो. पण प्रायः शोधनिबंध हाती घेणाऱ्या विद्यार्थ्याला विषयाच्या निवडीचे स्वातंत्र्य असते. तेव्हा संशोधकाने आपल्या आवडीचा विषय निवडावा, हे उत्तम. मार्गदर्शकांनी भलावण केली म्हणून किंवा लोकप्रियतेच्या प्रलोभनाला बळी पडून विषय ठरवू नये. आपली जिज्ञासावृत्ती ज्या विषयाने जागृत केली असेल, असाच विषय हाती घ्यावा. आवडीचा विषय असला की अभ्यासक परिश्रमांचे आणि प्रयत्नांचे आव्हान हौसेने स्वीकारतो. नावडता विषय दिवसगतीबरोबर भारभूत बनत जातो. आवडीच्या विषयाबाबत मार्गदर्शकांच्या साहाय्यापेक्षा स्वतःच्या प्रयत्नांवर अभ्यासक अवलंबून राहतो. ज्या विषयाची साधने सहजासहजी उपलब्ध होण्यासारखी नसतात किंवा ज्याच्या कक्षा रेखीवपणे ठरविणे कठीण असते, अशा विषयाला गवसणी घालताना मार्गदर्शकांचा सल्ला उपयुक्त ठरण्यासारखा असतो. परंतु ज्ञानसंपादनाच्या मार्गात संशोधकाला इतरांच्या साहाय्यावर जास्त विसंबून राहणे परवडण्यासारखे नसते. स्वतःच्या आवडीचा विषय असला की संशोधक स्वतःच्या प्रयत्नांवर अवलंबून राहून जिद्दीने त्याची तड गाठतो.

विषय निवडणे म्हणजे केवळ शीर्षकाचे शब्द निश्चित करणे नव्हे. ज्या क्षेत्रात थोडेफार वाचन झालेले आहे त्यातील एखाद्या विषयावर स्वतःला जाणवलेले शोधनिबंधाची लेखनपद्धती

काही नवीन विचार मनामध्ये निर्माण झाल्याखेरीज संशोधनप्रक्रिया सुरूच होऊ शकत नाही. पुष्कळदा आपण निवडलेल्या विषयाचे सूतोवाच बी. ए. किंवा एम्. ए. च्या परीक्षांच्या निमित्ताने झालेले असते. मात्र या पदवी-परीक्षांमध्ये त्याच्या संशोधनात्मक अंगाला फारसे महत्त्व दिले जात नाही. संशोधनासाठी विषय निवडल्यावर त्याच्या कक्षा एकदम रुंदावतात. निवडलेल्या विषयाचे कालचे, आजचे आणि उद्याचे पैलू मांडावे लागतात, म्हणजेच एक ऐतिहासिक दृष्टी ठेवावी लागते. मागील संचित धुंडाळून अभ्याससाधने गोळा करणे, ती चिकित्सकपणे पारखून घेणे आणि त्यातून स्वतःला सुचलेल्या मौलिक सिद्धांताची मांडणी करण्याचा प्रयत्न करणे, ही संशोधनाची प्रक्रिया असते. ही प्रक्रिया शास्त्राच्या अंगाने जाणारी आहे, ही गोष्ट स्पष्टच आहे.

सामान्यतः मराठी विषयातील पदव्युत्तर संशोधनात भाषा आणि वाङ्मय यांच्याशी संबंधित असे विषय निवडायचे असतात. भाषिक विषयात शास्त्रीय दृष्टी उपयुक्त असली तरी वाङ्मयाभ्यासामध्ये तिची मातब्बरी कितीशी मानावी, अशी शंका येण्याचा संभव आहे. वाङ्मय ही एक कला आहे; साहित्यनिर्मिती ही खूपशी अतार्किक असते; साहित्याचे आस्वादन ही गोष्ट व्यक्तिछंदानुवर्ती आहे; तेव्हा त्याबाबतीत शास्त्रीय अभ्यासाची अपेक्षा कशी करता येईल? यावर उत्तर असे देता येईल : साहित्य आणि साहित्याभ्यास या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. साहित्यनिर्मिती अतार्किक असली तरी साहित्याभ्यास अतार्किक नसतो. साहित्याभ्यास मांडताना विश्लेषण, प्रमाणनिष्ठा, वस्तुनिष्ठा आणि शक्य तेवढी निर्णायकता आणण्याचा प्रयत्न करणे, हे हानिकारक नसून हितकारकच असते.

संशोधनाचा विषय निवडताना काही काळजी घेणे आवश्यक आहे. विस्तृत क्षेत्रमर्यादा असणारा विषय बौद्धिक दृष्ट्या एक आव्हान ठरत असला तरी व्यावहारिक भान ठेवून प्रत्यक्ष संशोधन करताना विषयाचा आवाका सीमित करणे आवश्यक ठरते. साधनांची उपलब्धता लक्षात घेऊन विषय निवडावा. जुन्या कवींच्या काव्याचा शोध घेताना अभ्यासकाला मुंबई, पुणे येथेच नव्हे तर धुळे, गोवा, तंजावर यांसारख्या दूरच्या ठिकाणी जाऊन मूळ साधने पाहवी लागतात. कधी कधी अन्य भाषांचाही अभ्यास करावा लागतो. तेव्हा, संशोधनासाठी किती कालावधी उपलब्ध आहे याचे भानही विषयाची निवड करताना ठेवावे लागते. कमी सवड असणाऱ्या अभ्यासकांनी मुद्रित साधनांचा पुरेपूर उपयोग करून घेता येईल असा विषय निवडावा. ज्यात आपल्याला फारसे गम्य नाही असा तांत्रिक

विषय निवडण्याच्या भरीस पडू नये. लढाईचा अनुभव ज्या व्यक्तीला नाही तिने युद्धशास्त्रावरील विषय शक्यतो न निवडणे चांगले. एखाद्या लेखकाच्या शैलीचा संख्याशास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी संख्याशास्त्राची उत्तम जाण असणे आवश्यक असते, तसेच या शास्त्राच्या मर्यादांचेही भान असणे आवश्यक असते. विषय चालू काळाशी निगडित असायला अर्थातच हरकत नाही. पण अशा विषयावर संशोधन करून नेमके निष्कर्ष काढणे कठीण असते, तसेच साधनांची वाणही असू शकते, याची जाणीव ठेवावी.

एम्. ए.च्या पातळीवरील अभ्यास आणि त्यापुढील पातळीवरील संशोधन यांत मुख्य फरक असा की संशोधन हे अधिक सर्वांगीण, सखोल आणि उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे म्हणजेच 'मौलिक' असावे लागते. त्यामुळे प्रारंभी सीमित वाटणाऱ्या विषयाच्याही कक्षा कशा विस्तृत होत जातात, हे अधिक वाचनाने कळून येते. उदाहरणार्थ, 'सावरकरांचे निबंध-वाङ्मय' या विषयावर संशोधन करायचे तर केवळ सावरकरांचे निबंध वाचून चालत नाही. पूर्वकालीन आणि समकालीन राजकीय, सामाजिक व आर्थिक प्रवाहांची दखल घ्यावी लागते, महाराष्ट्रातील सुधारणावादाचा मागोवा घ्यावा लागतो. सावरकरांनी वाचलेल्या ग्रंथांचा मागोवा घ्यावा लागतो. 'महात्मा गांधी यांचे स्त्रियांच्या उद्धाराचे कार्य' असा विषय असल्यास केवळ म. गांधींची या विषयावरची मते अभ्यासून भागणार नाही. त्यांचा इंग्लिश आणि गुजराती पत्रव्यवहार मुळातून वाचावा लागेल, व त्यासाठी साधन म्हणून गुजराती भाषेचाही अभ्यास करावा लागेल. गोव्याच्या राजकीय परिस्थितीचे संशोधन करायचे झाल्यास संशोधकाला पोर्तुगीज भाषा अवगत करून घेतल्याशिवाय मूळ साधने अभ्यासता येणार नाहीत. सारांश, संशोधनामध्ये शोध-विषयाच्या कक्षा अशा वाढत जाणाऱ्या असतात.

आपले संशोधन मौलिक ठरण्याच्या दृष्टीने पूर्वी जो विषय कोणी समाधानकारकपणे हाताळला असेल तो विषय शक्यतो टाळावा. विद्यापीठीय संशोधनासंबंधीच्या याद्या विद्यापीठे आणि संशोधनसंस्था आपल्या प्रतिवृत्तांमधून किंवा स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध करीत असतात. मराठीच्या भाषिक व वाङ्मयीन अभ्यासापुरते सांगायचे, तर अशा याद्या मुंबईच्या मराठी संशोधनपत्रिका या नियतकालिकामध्ये प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या आहेत.^३ या याद्या पाहून मार्गदर्शकांच्या साहाय्याने विषय निवडावा. मात्र अगदी प्रारंभापासून लेखनाचे नेमके शीर्षक निश्चित न करता ते तात्पुरत्या स्वरूपाचे (टेंटटिव) ठेवणे श्रेयस्कर ठरते. (एम्. फिल्. वा पीएच्.

डी.चे प्रारंभीचे नोंदणीचे फॉर्म भरताना शीर्षकासमोर 'तात्पुरते' वा 'टेंटटिव' असे म्हणून ठेवल्याने पुढे कार्यालयीन दगदग वाचू शकते! मात्र आधी व्यवस्थित वाचन करून मगच संशोधनाच्या पदवीसाठी नोंदणी करणे केव्हाही अधिक श्रेयस्कर!) प्रथम अवांतर वाचन करून विषयाच्या कक्षा स्पष्ट करून घ्याव्या. विषयाचा धूसरपणा जाऊन त्याविषयीची कल्पना पक्की झाली की त्याचे नेमके नामाभिधान कायम करावे. काही वेळा मूळ शीर्षकापुढे उपशीर्षक देऊन विषय स्पष्ट करता येतो. उदाहरणार्थ, 'सावरकरांचे निबंध-वाङ्मय : शैलीवैज्ञानिक अभ्यास' किंवा 'महात्मा गांधी यांचे स्त्रियांच्या उद्धाराचे कार्य : परंपरा विरुद्ध आधुनिकता'.

मराठीतील प्रबंधांच्या याद्या वरवर चाळल्या तरी असे दिसेल की त्यांचे विषय प्रायः भरमसाट व्यापक आहेत. मुरलेल्या अनुभवी संशोधकांनी हाताळण्याजोगे, मोठ्या आवाक्याचे ते विषय आहेत. नवख्या संशोधकाची समज आणि अभ्यासाची मुदत यांचा विचार करून हे विषय निवडले गेले आहेत, असे वाटत नाही. विस्तारशील विषयाला फाटे फुटत गेले की त्यांची सांगोपांग छाननी करून एखादा निष्कर्ष एकसूत्रीपणे पुढे मांडणे कठीण असते. जसजशी अधिकाधिक साधने उपलब्ध होतात, तसतसे आपण घेतलेल्या भूमिकेशी विरोधी वा आपल्या उद्दिष्टांशी विसंवादी असे पुरावेही पुढे येऊ शकतात. मग विषयाला गवसणी घालणे दुष्कर होऊन बसते. आपल्या हेतूशी विसंगत ठरेल असा फापटपसारा दूर करून आपल्या विषयाचे एकपिंडत्व कायम राखणे, हे संशोधनात महत्त्वाचे असते. तेव्हा व्यापक आवाक्याचा विषय निवडण्यापेक्षा मर्यादित कक्षा असलेला विषय, अधिक खोलवर जाऊन हाताळण्याकडे कल राखणे श्रेयस्कर ठरते. 'पाश्चात्य रंगभूमी आणि मराठी रंगभूमी यांचे परस्पर संबंध' यासारख्या विषयाला सर्वांगीण न्याय देणे हे काही चारदोन वर्षांचे काम नाही. त्यापेक्षा एखादा कालखंड निश्चित करून किंवा 'कोल्हटकर-गडकरी आणि पाश्चात्य रंगभूमी', 'शेक्सपिअरचा खाडिलकर-गडकरी यांच्यावरील परिणाम', 'शेक्सपिअरची रूपांतरे', 'मराठी नाटकांतील विनोदावरील पाश्चात्य नाटकांचा प्रभाव', असे या व्यापक विषयाचे उपविभाग अभ्यासार्थ निवडल्यास ते विशिष्ट मुदतीमध्ये प्रबंध पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने आणि विषयाला यथायोग्य न्याय देण्याच्या दृष्टीने सोयीचे ठरेल.

या संदर्भामध्ये आणखी काही उदाहरणे पाहू. 'मराठी कादंबरी' असा व्यापक विषय घेतला तर तिची पार्श्वभूमी, तिचा क्रमविकास, तिच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्ती, तिच्यावरील अन्य भाषाभिगिनींचा व परकीय वाङ्मयाचा परिणाम, यांची तपशीलवार

चर्चा करणे बऱ्याच कालावधीचे काम होऊन बसेल. त्यापेक्षा कालखंडानुसार किंवा महत्त्वाच्या प्रवृत्तीनुसार किंवा प्रमुख लेखकांनुसार अभ्यास केल्यास तो अधिक सखोल होऊ शकेल. 'मराठी कादंबरीचा उषःकाल' असा विषय घेऊन 'हरिभाऊ आपटे यांच्यापूर्वीची मराठी कादंबरी' असा त्याचा अर्थ उपशीर्षकात वा प्रास्ताविकात स्पष्ट केल्यास त्याची हाताळणी करणे सोयीचे ठरेल. 'एकनाथ : वाङ्मय आणि भाषिक अभ्यास', 'न.चिं.केळकर : वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास', 'ज्ञानेश्वर: सर्वांगीण अभ्यास', 'मराठी वाङ्मयातील साहित्यप्रकार', असे व्यापक विषय पीएच्. डी.च्या प्रबंधासाठी निवडून घ्यावे. त्याऐवजी 'एकनाथी भागवताचा भाषिक अभ्यास', 'भावार्थ रामायणाचा वाङ्मयीन अभ्यास', 'ज्ञानेश्वरांची प्रतिमासृष्टी', 'ज्ञानेश्वरीचे भाषाविशेष' असे आटोपशीर विषय निश्चित करावे. ज्ञानेश्वरी किंवा भागवत यांचा भाषिक अभ्यास मांडताना नमुनापद्धतीचा अवलंब करणे अगत्याचे ठरते कारण त्यामुळे निश्चित निष्कर्षाप्रत पोहोचता येते. उदाहरणार्थ, अशा महाग्रंथांचा एखादा अध्याय निवडून त्यांतल्या प्रत्येक शब्दाची भाषिक छाननी करणे अधिक सोयीचे व अधिक शास्त्रशुद्ध ठरते. ज्ञानेश्वरीची भाषिक पाहणी मांडताना कोणी या ग्रंथातील दर दहावा वा बारावा शब्द पाहणीसाठी निवडला तर त्या पाहणीतून निघणारी अनुमाने अधिक अचूक आणि निश्चित स्वरूपाची ठरू शकतात. उलट, संपूर्ण ग्रंथातील प्रत्येक शब्दाची पाहणी करण्यासाठी संगणकाची मदत घेऊनही उभा जन्म अपुरा ठरेल. शिवाय ती यथासांग झाल्याचे समाधान मिळेल किंवा काय, याची शंका वाटते. फडके-खांडेकरांसारख्या आधुनिक बहुप्रसू लेखकांच्या विविध वाङ्मयकृतींना पालाण घालण्याचा प्रयत्न अननुभवी संशोधकांच्या बाबतीत हास्यास्पद ठरण्याचाच संभव अधिक आहे. त्यापेक्षा या लेखकांच्या विशिष्ट वाङ्मयप्रकारांतील कृती संशोधनासाठी निवडल्या तर प्रबंध अधिक बारकाव्याचा आणि विषयाला न्याय करणारा होऊ शकेल.

सारांश, व्यापक विषय घेऊन त्याची पसरट व दिशाहीन हाताळणी करण्यापेक्षा बंदिस्त विषय घेऊन त्याची खोलवर छाननी करणे अधिक फलदायी ठरते. एक म्हणजे त्यामुळे अधिक साधार, तर्कशुद्ध व अधिक निर्णायक स्वरूपाचे निष्कर्ष मांडता येणे शक्य होते. दुसरे म्हणजे हाती असलेला वेळ लक्षात घेऊन संशोधनाची आखणी करणे अधिक व्यवहार्य ठरते. अव्याप्तीचा आणि अतिव्याप्तीचा आरोप शक्य तेवढा टळतो. आपण विषयाला योग्य न्याय केला नाही, केला त्यापेक्षा अधिक खोलवर जाऊन विचार करणे शक्य होते, अशी रुखरुख मागाहून वाटत

राहत नाही. दाखलाच द्यायचा तर एखादा लहानसा दिवा एखाद्या मोठ्या सभागृहात ठेवला तर त्याचे किरण फार दूरपर्यंत फाकत असल्यामुळे सर्वत्र धूसरच प्रकाश दिसेल, याउलट तोच दिवा एखाद्या छोट्या दालनात ठेवला तर किरणांचे तेवढे प्रसरण होत नसल्यामुळे सर्व दालनच्या दालन लख्ख प्रकाशमान झालेले दिसेल.

विषयाचे स्वरूप अगदी क्षुद्र वा फुटकळ असू नये, वा अतिमहत्वाकांक्षीही असू नये, ही काळजी घेणे आवश्यक ठरते. शोधनिबंध, दीर्घ शोधनिबंध, प्रबंधिका आणि प्रबंध या चार प्रकारांमध्ये हाताळणी किती सूक्ष्म व किती सखोल असावी याचे काही ठरावीक मोजमाप नसते. परंतु व्यावहारिकता आणि बौद्धिक समाधान यांत योग्य तो समतोल राखणे या संदर्भात अतिशय महत्त्वाचे ठरते. पीएच्.डी.ची पदवी मिळाल्यानंतर त्या विषयावरील संशोधन संपले, असे मानण्याची गरज नाही. किंबहुना या पदवीसाठी लिहिलेला प्रबंध हा खरे तर संशोधनाची सुरुवात करून देणारा अभ्यास मानायला हवा. पुढेही संशोधन चालू ठेवावे आणि त्यासाठी विषयाच्या कक्षा किती विस्ताराव्या हे ज्याचे त्याने ठरवावे!

नवख्या संशोधकाच्या दृष्टीने आणखी एक युक्तीची गोष्ट सांगता येईल. ती म्हणजे जो लेखक वा ग्रंथ विशेष ज्ञात नाही तो अभ्यासार्थ निवडणे. एक तर अशा विषयावर आपणच प्रथम प्रकाश टाकीत असल्याने त्याला आपोआपच एक मौलिकता लाभते. 'हरि नारायणा'पेक्षा 'हरि केशवजी' हा विषय नवख्या संशोधकाच्या दृष्टीने सोयीचा ठरावा. हरि नारायणांची ग्रंथरचना खूपच आहे. 'हरि केशवजी'वर फारच थोडे लिहिले गेले आहे. त्यांची ग्रंथसंपदाही आटोपशीर आहे. सरकारी दफ्तर, समकालीन नियतकालिके, वंशजांकडून मिळणारी माहिती, उपलब्ध होण्यासारखी ग्रंथसंपत्ती यांसारख्या साधनांमधून आपण जे मांडू ते नावीन्यपूर्ण आणि मूलभूत स्वरूपाचे ठरण्याचा संभव अधिक. 'हरि केशवजींची शास्त्रीय परिभाषा' यासारखे एखादे प्रकरण बारकाव्याने मांडल्यास पाचपन्नास पानांचे सहज होईल. हरि नारायणांच्या मानाने हरि केशवजींबद्दल मतमतांतरांनाही वाव कमी आहे. सारांश, अशा आटोपशीर विषयांच्या अंगोपांगांवर नवा प्रकाश टाकण्याचे श्रेय तुलनेने अल्प कालावधीत मिळवता येईल. आता कोणी म्हणेल की, 'हरि केशवजी'पेक्षा 'हरि नारायण' या विषयात कोणालाही अधिक रस वाटेल. ही गोष्ट खोटी नाही. परंतु तरीही आवडीचा विषय निवडणे या म्हणण्याचा फाजील बाऊ करू नये. वरवर अनाकर्षक वाटणाऱ्या विषयावरही आकर्षक प्रबंध

होऊ शकतो. निवड केलेल्या विषयासंबंधी प्राथमिक वाचन करित असताना प्रथमदर्शनी नीरस वाटणाऱ्या विषयाचे अलक्षित पैलू दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागतात आणि अशाही विषयात स्वारस्य निर्माण होऊ लागते. ना. गो. चाफेकरांचा *बदलापूर आमचा गाव* हा ग्रंथ हे याचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

मराठीच्या संशोधनक्षेत्राचा विचार केला तर त्यात 'नांगरल्याविण भुई बरी। असे कितीतरी। परि शेतकरी। सनदी तेथे कोण वदा?' अशीच स्थिती आहे. त्यामुळे कोरा करकरीत विषय निवडण्याला मराठीत खूपच वाव आहे. पण अलक्षित किंवा अज्ञात विषय संशोधनार्थ निवडावा, हे म्हणणेही तारतम्यानेच स्वीकारले पाहिजे. 'सामर्थ्य सारे रचनेत आहे' ही गोष्ट काव्याप्रमाणेच संशोधनालाही लागू आहे. ज्या व्यक्तीपाशी स्वतंत्र दृष्टी आहे, स्वतंत्र प्रयत्नांची कल्पकता जिला लाभलेली आहे, पूर्वीचेच क्षेत्र नव्या दृष्टीने नांगरून नवे साक्षीपुरावे काढण्याचे बुद्धिकौशल्य जिच्या ठायी आहे, ती व्यक्ती पूर्वी हाताळला गेलेला विषयही नव्या प्रकाशात उभा करू शकेल. जुन्या तथ्यांचे नवे कार्यकारणसंबंध जोडणे अशक्य नसते. जुने अपसमज दुरुस्त करता येतात, जुन्या विषयांतून नवा अन्वयार्थ पाहण्याची प्रज्ञा मात्र पाहिजे. पूर्वसूरींना जे पुरावे पाहण्याची इच्छा झाली नाही किंवा त्यांनी जे पुरावे वरवर पाहून आपली तथ्ये पुढे मांडली, ते पुरावे अधिक खोलवर जाऊन तपासून नवी तथ्ये प्रस्थापित करण्यातच खऱ्या संशोधकाची बहादुरी आहे. पण एक गोष्ट खरी की 'व्यर्थी अधिकची अर्थ' पाहण्याची संशोधकी प्रतिभा फार थोड्यांच्या वाट्याला आलेली असते, तेव्हा सर्वसामान्य संशोधकाने स्वतःच्या आवाक्याचा अंदाज घेऊनच विषय निवडावा हे बरे.

विषयनिवडीच्या संदर्भात आणखी एक ध्यानात घेण्यासारखा मुद्दा म्हणजे एका बाजूला विभूतिपूजेच्या किंवा भक्तिभावाच्या थाटाचा प्रचारकी दृष्टिकोन, तर दुसऱ्या बाजूला पूर्णपणे नकारात्मक दृष्टिकोन, ही दोन्ही टोके टाळणे आवश्यक असते. ज्या विषयाच्या बाबतीत आपण तटस्थ राहून विश्लेषण करू शकतो, असाच विषय निवडावा. एखाद्या लेखकाविषयी किंवा विचारप्रणालीविषयी आपल्याला भक्तिभाव वाटत असेल किंवा तुच्छता मनात असेल तर संशोधनविषय म्हणून त्यांची निवड करू नये, कारण अभिनिवेशामुळे वा पूर्वग्रहांमुळे आवश्यक ती वस्तुनिष्ठता संशोधनाला लाभू शकत नाही. ज्या विषयासंबंधी आपला दृष्टिकोन सकारात्मक आहे, असाच विषय शक्यतो संशोधनार्थ घ्यावा. संशोधन हे चिकित्सक स्वरूपाचे असते, ही गोष्ट खरी. परंतु एखादी साहित्यकृती वा लेखक निकृष्ट

दर्जाचा आहे, असे आपले मत असेल तर त्याला संशोधनविषय बनवून पूर्णपणे नकारात्मक निष्कर्ष काढण्यामध्ये विश्लेषण व चिकित्सेपेक्षा पूर्वग्रहाचा भाग अधिक असू शकतो. एखादा लेखक पूर्णपणे 'मध्यमवर्गीय जाणिव व्यक्त करणारा' असल्याने त्याचे साहित्य खुजे व मर्यादित स्वरूपाचे ठरते, अशा प्रकारचा नकारात्मक निष्कर्ष संशोधनातून काढताना विशिष्ट विचारप्रणालीच्या आहारी आपण जातो आहोत का, हा प्रश्न संशोधकाने स्वतःला विचारणे आवश्यक आहे. 'मराठी वाङ्मयाचे पदवी-पातळीवरचे अभ्यासक्रम' अशा विषयावर शिक्षणशास्त्रीय संशोधन करता येईल, परंतु हे अभ्यासक्रम सर्वच विद्यापीठांमध्ये मुळतःच कुचकामी स्वरूपाचे आहेत, असे संशोधनाचे फलित असेल तर तो अभ्यास एकांगी ठरेल. हे अभ्यासक्रम सुधारता कसे येतील या संबंधी सकारात्मक सूचना व त्यांना निदान प्रायोगिक तत्त्वावर राबवून दाखवल्यानंतर निघणारे निष्कर्ष, यांतून संशोधन अधिक समतोल स्वरूपाचे ठरेल.

शोधनिबंध हा चिकित्सात्मक, विश्लेषणात्मक आणि नवनिर्माणक असतो, असायला हवा. वाङ्मयीन संशोधकाला ऐतिहासिक दृष्टीची कास कधीच सोडता येणार नाही. तसेच, त्याचे कार्य बहुतांशी विगमनात्मक (इंडक्टिव) असायला हवे. संशोधकापाशी प्रारंभीच एखादा नवा विचार, एखादा अभ्युपगम (हायपोथिसीस) असायला हवा, हे खरे. केवळ कोरी पाटी घेऊन संशोधनाला सुरुवात करता येत नाही. परंतु विशिष्ट उदाहरणांच्या विश्लेषणामधून अधिक व्यापक असा निष्कर्ष काढणे, व त्यातून अभ्युपगम पडताळून पाहणे, या प्रक्रिया संशोधनात घडत असतात. स्वतःच्या प्रारंभीच्या समजांना किंवा गृहीतकृत्यांना छेद देणारा निष्कर्ष निघाला तरी खऱ्या संशोधकाला त्याचे सुखदुःख वाटता कामा नये. रामदास आणि शिवाजी यांचे संबंध तपासताना ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून जो निष्कर्ष निघेल तो पुढे मांडण्यास त्याने कचरता कामा नये, कारण सत्यसंशोधन हाच सर्व ज्ञानाचा आद्य हेतू. आपल्या लाडक्या गृहीतकृत्याला पोषक तेवढेच पुरावे पुढे मांडायचे आणि बाकीचे पुरावे दाबून टाकायचे, ही वृत्ती संशोधनाच्या क्षेत्रात असता कामा नये. विशिष्ट विचारप्रणालीच्या आहारी जाऊन आणि जातीपातीच्या राजकारणाच्या दबावाखाली नमून या प्रकारची वृत्ती संशोधनाच्या क्षेत्रात वाढणे, हे बौद्धिक संस्कृतीच्या न्हासाचे लक्षण मानायला हवे.

३. वाचनाचे संयोजन

आपण ज्या क्षेत्रातील विषय निवडलेला असेल त्या क्षेत्रात आपल्या विषयावर पूर्वी कोणती भर पडलेली आहे हे अवलोकन करणे, ही संशोधनप्रक्रियेमधील पुढची महत्त्वाची पायरी असते. आणि तिच्यासाठी ग्रंथालयासारखे दुसरे साधन नाही. आता हळूहळू संगणकीय महाजाल हेही संशोधनाचे महत्त्वाचे साधन होते आहे आणि कोणत्या ग्रंथालयात कोणती साधने आहेत याची माहितीसुद्धा महाजालावर मिळू लागली आहे. मात्र त्यासाठी ग्रंथालयांचे संगणकीकरण होणे आवश्यक असते. आपल्याकडे या दृष्टीने आता कोठे प्रारंभ होतो आहे.

वाटोळी भाकरी प्रथम कुठे मोडावी, याचा संध्रम पडावा अशी स्थिती संशोधनक्षेत्रात नव्याने पदार्पण करणाऱ्या अभ्यासकाची होते. ग्रंथालयीन साधनांचा उपयोग कशा रीतीने आणि कोणत्या क्रमाने करावा, याची कल्पना नसल्याने मराठी संशोधकांचा काळ आणि परिश्रम किती वाया गेले असतील याची कल्पनाच करवत नाही! या बाबतीतले एक उद्धोधक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे. शेक्सपिअरचा मराठी नाट्यसृष्टीवरील प्रभाव' असा मोठा भारदस्त (किंबहुना अतिव्याप्त) विषय एका पीएच्.डी. च्या विद्यार्थ्याने निवडला होता. शेक्सपिअरच्या नाटकांची मराठी भाषांतरे आणि रूपांतरे किती झाली आहेत याची एक यादी त्याने तयार केली होती. तीसपस्तीस पुस्तकांची ती यादी होती, व ती करण्यासाठी तो निरनिराळ्या ग्रंथालयांत जाऊन आलेला होता आणि त्यासाठी त्याचे दोन महिने खर्ची पडले होते. त्याची ती यादी पाहून मी म्हटले, 'याच्या दुप्पट तरी पुस्तके निघतील आणि ती पाच मिनिटांत काढता येतील!' त्याने आश्चर्याने विचारले, 'कशावरून?' मी म्हटले, 'दाते-सूचीवरून!' शं. ग. दाते यांचा मराठी ग्रंथसूची

हा ग्रंथ देऊन मी त्याला शेक्सपिअरची नोंद पाहायला सांगितली.* त्याच्या चेहऱ्यावर काहीतरी अद्भुत गोष्ट पाहिल्याचा साक्षात्कार दिसून आला. जी गोष्ट पाच मिनिटांत उपलब्ध होण्यासारखी होती तिच्यासाठी त्याला यातायात करून पाचपन्नास दिवस व्यर्थ खर्ची घालावे लागले होते! मराठीत 'दाते-सूची' नामक चीज आहे हे त्या मराठीच्या दुहेरी पदवीधराच्या (आणि बहुधा त्याच्या मार्गदर्शकाच्याही!) गावी नव्हते.

वाङ्मयीन प्रबंधलेखन करणाऱ्या अभ्यासकाला समृद्ध ग्रंथालयाची सोय उपलब्ध असली पाहिजे. अशा ग्रंथालयात सरकारी कागदपत्रांची इतिवृत्ते, वृत्तपत्रांची संकलने, महत्त्वाचे इतिहासग्रंथ, विविध संदर्भग्रंथ, ग्रंथकाराच्या समग्र आवृत्त्या,

विविध प्रकारचे आलेख उपलब्ध झाले पाहिजेत. बृहत् ग्रंथसूची, वार्षिक ग्रंथसूची, ग्रंथकारसूची, तालिका चरित्रकोश, शब्दकोश, ज्ञानकोश तेथे मिळाले पाहिजेत. सुसज्ज ग्रंथालयात संशोधकाला ग्रंथालयातील तालिका (कॅटलॉग) पाहता आल्या पाहिजेत. इतर ग्रंथालयांतील उपलब्ध साधनांच्या तालिकाही तेथे असाव्यात. म्हणजे त्या मुख्य ग्रंथालयाखेरीज कोठे कोठे फिरून साधनसामग्री जमवता येईल याची कल्पना एका जागी बसूनच संशोधकाला करता आली पाहिजे. अशा प्रकारे अभ्यासकाला आपली संदर्भाची सूची बनवता येईल. हिला 'तात्पुरती संदर्भसूची' असे म्हणावयाचे. कारण जसजशी संशोधनाची प्रगती होत जाईल तसतशा तिच्यातील नोंदी वाढत राहतील. इतकेच नव्हे तर काही नोंदी तारतम्याने गळतीलही.

दिशाहीन वाचन करीत गेल्यास काळ आणि श्रम निष्कारण वाया जातात, हे ध्यानात घेऊन ग्रंथसूची, ज्ञानकोश, चरित्रकोश यांसारख्या संकलनात्मक ग्रंथांवरून प्रथम आपल्या विषयावरची साधने कोणती आहेत याची कल्पना करून घ्यावी. समजा, हरिभाऊ आपट्यांसंबंधी विषय निवडला गेलेला आहे. या विषयासाठी दातेसूचीचे दोन्ही खंड पाहिले की हरिभाऊंनी लिहिलेल्या आणि हरिभाऊंवर लिहिलेल्या गेलेल्या ग्रंथांचे संदर्भ मिळू शकतात. हरिभाऊंवर अलीकडच्या काळात झालेले स्फुट लेखन *इये मराठीचिये नगरी*, *साहित्य सहकार* यांसारख्या एतद्विषयक लेखनाची जंत्री प्रसिद्ध करणाऱ्या नियतकालिकांवरून कळू शकते. *महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका* वा *विविधज्ञानविस्तार* यांसारख्या प्रतिष्ठित नियतकालिकांच्या लेखसूची तयार झालेल्या आहेत. त्यावरून त्यात आलेल्या हरिभाऊंविषयक लेखनाच्या नोंदी काढता येतात. हरिभाऊंवरील ग्रंथांचे वाचन होऊ लागले की, आणखी संदर्भग्रंथ आणि साधने कोणती हाताळावी लागतील याची कल्पना येत जाईल. आपला विषय 'हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या' असा असेल तर 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकारावरील पाश्चात्य वा मराठी ग्रंथांचे वाचन करणे आवश्यक ठरेल. इंग्रजी विश्वकोशात अशा वाङ्मयप्रकारांच्या नोंदीच्या शेवटी निवडक संदर्भग्रंथ दिलेले असतात, त्यांचा आपल्या तात्पुरत्या संदर्भसूचीत अंतर्भाव करता येईल. हरिभाऊंची अबलोन्नतीसंबंधीची मते सामाजिक कादंबरीच्या संदर्भात लक्षात घ्यावी लागतील. मग जॉन स्टुअर्ट मिलकृत *On the Subjection of Women* या ग्रंथाचे वाचन करणे कसे अपरिहार्य आहे, ते कळून येईल. आपण निवडलेल्या विषयावर, तत्सदृश विषयावर किंवा समांतर विषयावर कोणी पूर्वी काम केलेले असल्यास ते पाहणे खचितच मार्गदर्शक ठरेल. असे प्रबंध विद्यापीठांतून किंवा

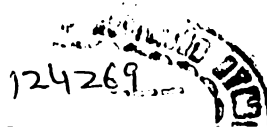
संशोधनसंस्थांतून हस्तलिखित स्वरूपातही पडून राहिलेले असतात. ते पाहून आपल्या कच्च्या वा तात्पुरत्या साधनसूचीत भर टाकता येईल. 'प्रादेशिक कादंबरी' असा विषय असेल, तर टॉमस हार्डीसारख्या लेखकावरील इंग्रजी ग्रंथ पाहणे उपयुक्त ठरेल. 'महाराष्ट्रातील स्त्री-शिक्षण' असा विषय असेल, तर त्या चळवळीचे प्रवर्तक, विरोधक, कार्यकर्ते यांची चरित्रे पाहावी, अशा प्रकारच्या विषयांचे आढावे पाहावे, स्त्री-संस्थांची इतिवृत्ते पाहावी. ज्योतीबा फुले, पंडिता रमाबाई, धोंडो केशव कर्वे याच नव्हे, तर राममोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांसारख्या अन्य प्रांतीयांच्या चरित्रांचा मागोवा घ्यावा. शिक्षण घेतल्यामुळे ज्या स्त्रियांनी पुढील आयुष्यात विशेष कार्य केले, अशा स्त्रियांच्या चरित्रांचा विचार करावा; स्त्रीविमोचनाच्या चळवळी आणि कायदे यांची माहिती करून घ्यावी. असे व्यापक वाचन केल्याशिवाय अभ्यासाच्या साधनांचा विचार पुरा झाला असे म्हणता येणार नाही. म. गांधी, लो. टिळक, शेक्सपिअर, नेपोलियन यांसारख्या विषयांवरील पुढिका किंवा कार्डे मोठ्या ग्रंथालयीन तालिकांतून एकत्रच पाहावयास सापडतात, हे ध्यानात घ्यावे. काही ग्रंथालयांमधून संदर्भग्रंथांच्या तालिका, नियतकालिके आणि वृत्तपत्रे यांच्या तालिका आणि दोलमुद्रितांच्या किंवा दुर्मीळ ग्रंथांच्या तालिका स्वतंत्रही ठेवलेल्या असतात.

४. संदर्भशोध

संशोधनाच्या प्रक्रियेमध्ये संदर्भसाधनांचा शोध ही पायरी अत्यंत महत्त्वाची आहे. आपण येथे ग्रंथालयीन शोध आणि संगणकीय शोध यांचा विचार करू.

४.१. ग्रंथालयीन तालिका

ग्रंथालयीन वर्गीकरण-पद्धतीची आणि तालिकापद्धतीची तोंडओळख करून घेतल्याने संशोधनाचे कार्य सुलभ होते. सामान्यतः शब्दकोशातील शब्दक्रमाप्रमाणे म्हणजे अकारविल्ह्याप्रमाणे ग्रंथालयीन तालिका तयार केलेल्या असतात. तालिकांतील पुढिकांचे वा कार्डांचे वर्गीकरण तीन प्रमुख तऱ्हांनी केलेले असते. म्हणजे एकाच ग्रंथाच्या तीन पुढिका तीन वेगवेगळ्या सदरांखाली विभागलेल्या असतात : (१) ग्रंथकाराच्या आडनावातील आद्याक्षराने प्रारंभ होणाऱ्या, (२) ग्रंथनामातील पहिल्या शब्दातील आद्याक्षराने प्रारंभ होणाऱ्या, आणि (३) विषयानुसारी. काही ग्रंथालयांमध्ये

या तिहींचा मिळून एकत्र वा संकलित स्वरूपाचा तालिकासंग्रहसुद्धा असतो. ग्रंथपालांच्या मदतीने वर्गीकरणपद्धतीची ओळख करून घ्यावी, म्हणजे वेळ वाचतो. मराठीची अकारविल्हापद्धती किंवा आनुपूर्वी एकाच तऱ्हेची असते, असे नाही. या दृष्टीने अ, क्ष, आणि ज्ञ या अक्षरांची व्यवस्था तालिकेत कशा रीतीने केलेली आहे हे ध्यानात घ्यावे. इंग्रजी पुस्तकांच्या बाबतीत दोन प्रकारची वर्गीकरणपद्धती विशेष प्रचलित आहे : (१) लायब्ररी अन्व्ह कॅग्रेसची पद्धती, (२) ड्युई यांची दशांशपद्धती. भारतीय ग्रंथालयांतून रंगनाथन वर्गीकरण-पद्धतीचाही अवलंब केलेला असतो.

ग्रंथांप्रमाणे नियतकालिकांच्या पुढिका वेगळ्या तालिकेत असतात. त्यांची वर्गीकरणपद्धतीही ग्रंथपालांकडून समजावून घ्यावी. सर्वच पुस्तकांप्रमाणे सर्वच नियतकालिके संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाची असतात, असे नाही. संशोधनाला वाहिलेली आणि संशोधनपद्धतीनुसार सिद्ध झालेले लेख प्रसिद्ध करणारी नियतकालिके अधिक महत्त्वाची समजावी लागतात. *मराठी संशोधनपत्रिका*, *मराठी साहित्यपत्रिका*, *नवभारत*, *प्रतिष्ठान*, *युगवाणी*, *सह्याद्री*, *साहित्यसहकार*, *इये मराठीचीये नगरी* यांसारखी प्रतिष्ठित संस्थांच्या विद्यमाने प्रसिद्ध होणारी मराठी नियतकालिके, तसेच *आलोचना*, *सत्यकथा*, *समाज प्रबोधन पत्रिका* यांसारखी समीक्षात्मक लेखन प्रसिद्ध करणारी नियतकालिके वाङ्मयसंशोधकाला महत्त्वाची वाटतील. 'मराठी रंगभूमी' संबंधी विषय असेल तर *रंगभूमी*, *नाटक* यांसारखी पूर्वीची मासिके, किंवा *भरतशास्त्र* सारखे अलीकडचे नियतकालिक संशोधकाला उपयुक्त वाटेल. १८५० ते १९५० या काळातील नियतकालिकांची सूची शं. ग. दाते, दि. वि. काळे, शं. ना. बर्वे यांच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध झालेली आहे व आता लेखसूचीचाही एक खंड प्रसिद्ध झाला आहे. या सूचीवरून कोणती नियतकालिके उपयुक्त ठरतील हे पाहून त्यांची संकलने पाहावी. या दृष्टीने मराठीतील विविध प्रकारच्या जवळ जवळ एकाहत्तर सूचींची जंत्री देणारा *सूचींची सूची* हा सु. रा. चुनेकर यांचा लेख प्रथम नजरेखालून घालणे फार उपयुक्त ठरेल. 'वृत्तपत्रांच्या संकलनांची व्यवस्थाही ग्रंथपालांकडून समजावून घेणे श्रेयस्कर ठरते. मोठ्या ग्रंथालयांतून ग्रंथानुसार वा लेखकानुसार संदर्भसाहाय्याची साधने उपलब्ध असतात. त्यांची माहिती ग्रंथपालांकडून करून घेतल्यास आपणास जुनी संकलने धुंडाळीत बसावे लागत नाही.

ग्रंथालयातील साधने कशी शोधून काढायची, त्यांचा यथायोग्य उपयोग कसा करावयाचा, साधनांचे मूल्य कसे ठरवायचे, टिपणे कशी करावयाची, टिपणांचा क्रम कसा लावायचा, विषयाची विभागणी कशी करावयाची आणि त्यांची ठाकठीक

मांडणी करून आपला प्रबंध आकर्षक स्वरूपात कसा सिद्ध करावयाचा, या गोष्टींची कल्पना येण्यासाठी काही महत्त्वाची संशोधनविषयक इंग्रजी पुस्तके नजरेखालून घालणे उपयुक्त ठरेल. ^६

४.२. संगणकीय शोध

संगणकाच्या वापरामुळे गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांमध्ये सर्वच क्षेत्रांमध्ये नवे वारे वाहात आहेत. संशोधनाचे क्षेत्रही याला अपवाद नाही. एक तर पारंपरिक हस्तलिखित वा टंकलिखित निबंध वा प्रबंध आज जवळ जवळ कालबाह्य झालेले आहेत. एकूणच लेखनाच्या संपादनाच्या कामामध्ये संगणकाची यांत्रिक मदत मिळल्यामुळे अनेक प्रकारच्या कामांमध्ये अधिक सूक्ष्मता आलेली आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या संहितेची शब्दसंख्या मोजणे किंवा शुद्धलेखन तपासणे, अगदी व्याकरण तपासणे, हेही यांत्रिक पातळीवर निदान रोमन लिपीतील व इंग्लिश भाषेतील संहितांच्या बाबतीत सहज शक्य झालेले आहे. संगणकाच्या पडद्यावर येणाऱ्या मजकुरात आपल्याला पाहिजे ते बदल करून छपाई करणे, हे आता अत्यंत सुलभ झालेले आहे. माहितीचा साठा करून त्याचे वेगवेगळ्याप्रकारे विश्लेषण करणे, त्यावर विविध प्रकारच्या प्रक्रिया करणे, हे संगणकाच्या साहाय्याने अत्यंत वेगाने होऊ शकते.

दुसरे म्हणजे जगातील महत्त्वाचे माहितीचे साठे (म्हणजे संहिता, याद्या इत्यादी) संगणकावर संकेतस्थळाच्या किंवा वेब-साइटच्या रूपात साठवून ठेवता येणे आणि या सर्व संगणकांची, म्हणजेच त्यांच्यावरील संकेतस्थळांची, जोडणी करता येणे आता शक्य झाले आहे. संगणकांच्या या वैश्विक जोडणीला 'इंटरनेट' म्हणतात. संगणकांच्या वैश्विक जोडणीमुळे माहितीच्या संकेतस्थळांचे एक वैश्विक महाजाल निर्माण होऊ शकले. यालाच 'वर्ल्ड वाइड वेब' असे नाव आहे. त्याचप्रमाणे या जोडणीमुळे ई-मेलसारखी वैश्विक संपर्कव्यवस्थाही शक्य झाली आहे. तेव्हा, जगाच्या कोणत्याही भागात संगणकावर उपलब्ध असणारा साठा क्षणार्धात उपलब्ध होणे आणि जगाच्या कोणत्याही भागात क्षणार्धात संपर्क साधणे या वैश्विक जोडणीमुळे शक्य होते.

संशोधकाला या दोहोंचा उपयोग फार मोठ्या प्रमाणात करता येईल, हे उघडच आहे. किंबहुना या दोहोंचा उपयोग करणे हे आता संशोधनामध्ये अपरिहार्य ठरू पाहात आहे. पूर्वी कागद-पेन्सिलीचा उपयोग जेवढा अपरिहार्य होता तेवढाच

संगणकाचा उपयोग आता अपरिहार्य ठरतो आहे. त्यामुळे संशोधनाच्या या साधनावर प्रभुत्व मिळविणे हा संशोधकाच्या पद्धतशीर प्रशिक्षणाचा एक भागच बनायला हवा. जगाच्या कोणत्या ग्रंथालयात काय काय उपलब्ध आहे, हे आता घरच्या घरी बसून संगणकाच्या पडद्यावर दिसू शकते आणि आपल्याला हवी ती माहिती स्वतःच्या संगणकावर साठवूनही ठेवता येते. अर्थात काही वेळा त्यासाठी काही व्यावहारिक अडथळे पार करावे लागतात. सर्वच माहितीचे साठे मोफत उपलब्ध होतीलच असे नाही, काही वेळा ते व्यापारी तत्त्वावर उपलब्ध असतात, काही वेळा विशिष्ट व्यावसायिक संघटनांच्या वा संस्थांच्या सभासदांनाच ते उपलब्ध असतात. संगणकावर माहितीचा वेध घेणाऱ्या काही अत्यंत वेगवान यंत्रणा आता उपलब्ध आहेत. 'गूगल-सर्च-इंजिन' ही वेध-यंत्रणा तुम्हाला पाहिजे त्या विषय-उपविषयांवर उपलब्ध असणाऱ्या माहितीच्या साठ्यांची एक प्रचंड यादीच क्षणार्धात उपलब्ध करून देते, आणि त्यातून तुम्ही पाहिजे ती माहिती क्षणार्धात तुमच्या संगणकाच्या पडद्यावर आणू शकता. उदाहरणार्थ, एखाद्या लेखकाविषयीचा वा साहित्यकृतीविषयीचा माहितीचा साठा त्या लेखकाचे नाव वा साहित्यकृतीचे शीर्षक वेध-यंत्रणेला दिल्याबरोबर क्षणार्धात मिळू शकतो. 'व्हिक्झिमो' या वेध-यंत्रणेमध्ये हा माहितीचा साठा वर्गीकरण होऊन उपलब्ध केला जातो. उदाहरणार्थ, Shakespeare असा शब्द व्हिक्झिमो या वेध-यंत्रणेला दिला की शेक्सपिअरचा जीवनपट, त्याची नाटके, त्याचे काव्य, त्याची रंगभूमी, त्याच्यावरील समीक्षा, अशा प्रकारे वर्गीकरण होऊन क्षणार्धात तुमच्या संगणकाच्या पडद्याच्या डाव्या बाजूला एक माहितीपट सादर होतो व त्यातील आपल्याला हवा तो भाग निवडून माहिती मिळविता येते. जुलै २००६मध्ये या वेध-यंत्रणेवर शेक्सपिअरसंबंधित अनेक उप-विषयांवर माहिती उपलब्ध होती, त्यांपैकी काही पुढीलप्रमाणे (कंसामध्ये माहितीचे किती स्रोत आहेत त्याची संख्याही या वेध-यंत्रणेने दिलेली आहे):

- Shakespeare (183)
- Biography (21)
- Shakespeare Festival (21)
- Elizabethan (13)
- Shakespeare Company (14)
- Quotes (10)
- University (8)

- ☛ Analysis, Sonnets (8)
- ☛ Society (7)
- ☛ Authorship (9)
- ☛ Criticism, Essays (6)
- ☛ Shakespeare, Theatre (7)
- ☛ Photographs (5)
- ☛ Shakespearean (7)
- ☛ Shakespeare's Globe (3)
- ☛ Library (4)
- ☛ Students (5)
- ☛ Resource Centre (4)
- ☛ Shakespeare's Birth Place Trust (3)
- ☛ Performances of Shakespeare (5)
- ☛ First Folio (3)
- ☛ Plays, Plot Summaries (2)
- ☛ Renaissance (2)

यांपैकी कोणत्याही उप-विषयावर केवळ कळ दाबून माहितीचा साठा मिळविता येतो. (मात्र यात आपल्याला नको असणारा 'कचरा'सुद्धा सापडू शकतो; उदा. शेक्सपिअर कंपनी ही पार्सप बनविणारी एक कंपनीही आहे.)

जगातील बहुतेक महत्त्वाच्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये आता प्रबंध जसे छापील वा टंकलिखित रूपात म्हणजे प्रत्यक्ष छापील संहितेच्या वा हार्ड कॉपीच्या स्वरूपात सादर करावे लागतात तसेच ते संगणकीय प्रतीच्या किंवा सॉफ्ट कॉपीच्या स्वरूपातही सादर करावे लागतात. या संगणकीय प्रती त्या संस्थेच्या संकेतस्थळावर साठवून ठेवल्या जातात. त्यामुळे कोणत्याही संस्थेच्या ग्रंथालयातून प्रबंधही आपल्याला आपल्या स्वतःच्या संगणकाच्या पडद्यावर उपलब्ध होऊ शकतात. वर म्हटल्याप्रमाणे हे सर्व साठे संपूर्णपणे मोफत उपलब्ध होतीलच असे नव्हे.

जगातील बहुतेक महत्त्वाची वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके आता वैश्विक महाजालामध्ये उपलब्ध होतात. शिवाय केवळ संगणकीय महाजालात अस्तित्वात असणारी व छापील स्वरूपात उपलब्ध नसणारी काही संगणकीय नियतकालिकेही आता सुरू झालेली आहेत. या नियतकालिकांमध्ये नियमितपणे संशोधनात्मक निबंध, चर्चा, परीक्षणे इत्यादी लिहिली जातात.^९

वर म्हटल्याप्रमाणे हा सर्व माहितीचा साठा प्रामुख्याने रोमन लिपीमध्ये व इंग्लिश भाषेच्या द्वारे उपलब्ध होतो. जपानी लोकांनी आपल्या लिपीमध्ये व भाषांमध्ये या यंत्रणा अर्थातच उभारलेल्या आहेत, त्याचप्रमाणे युरोपीय भाषांमध्येही त्या आता उपलब्ध आहेत. भारतीय भाषांच्या आणि लिप्यांच्या संदर्भात या वेध-यंत्रणा कार्यान्वित करण्याचे प्रयत्न सध्या चालू आहेत.

४.३. तात्पुरती साधनसूची

प्रबंधाच्या शेवटी जी पक्की संदर्भसूची जोडायची असते, तिचा कच्चा खर्चा म्हणजे तात्पुरती साधनसूची होय. या सूचीच्या पुढिका वर उल्लेखिल्याप्रमाणे ३''x ५'' या आकाराच्या असाव्या. कोणी चर्चेच्या ओघात सुचविलेल्या वा अन्यत्र पाहिलेल्या ग्रंथाच्या अपुऱ्या नोंदी आपणाजवळ असतील, तर त्या ग्रंथालयात प्रत्यक्ष पुस्तक पाहून पुऱ्या करून घेता येतात. या पुढिकेवर ग्रंथाचा बोधांक (कॉल नंबर) नोंदवण्यास विसरू नये. म्हणजे त्या पुस्तकासाठी ग्रंथालयात पुन्हा जावे लागल्यास क्रमांक काढित बसण्याचा आपला वेळ वाचतो. ग्रंथाच्या संदर्भात पुढील माहिती देणाऱ्या नोंदी यथाक्रम आल्या पाहिजेत : (१) लेखकाचे नाव, (२) ग्रंथनाम (अधोरेखित/तिरप्या ठशात) (३) प्रकाशनविषयक माहिती - स्थल, काल आणि संस्था, (४) आवृत्तीचा अंक, सुधारलेली आवृत्ती असल्यास 'सु. आ.' अशी संक्षिप्त नोंद.

पुस्तक भाषांतरित वा संकलित असल्यास लेखकाबरोबर भाषांतरकार, रूपांतरकार, संपादक वा संकलक यांचीही नोंद घेतली पाहिजे.

विश्वकोश, चरित्रकोश, वाङ्मयेतिहास यांसारख्या ग्रंथांचे अनेक खंड असतात. तेव्हा विशिष्ट खंडाची नोंद घ्यावी. ग्रंथ विशिष्ट मालेतून प्रसिद्ध झाला असल्यास त्या मालेचे नाव आणि पुस्तकाचा क्रमांक यांची नोंद घ्यावी.

आपल्या नेहमीच्या माहितीसाठी ज्या ग्रंथालयात पुस्तक पाहिले असेल त्या ग्रंथालयाचे संक्षिप्त वा खुणेचे नाव आणि पुस्तकाचा बोधांक पुढिकेच्या डावीकडील कोपऱ्यात नोंदविण्यास विसरू नये. फेरतपासणीसाठी पुस्तक पुन्हा पाहताना त्याचा उपयोग होत असतो. उतरून घेतलेले अवतरण कालांतराने अपुरे वाटल्यास किंवा त्याविषयी शंका उद्भवल्यास पुस्तक पुन्हा पाहण्याची वेळ येत असते.

संदर्भसूचीच्या पुढिकेवर नियतकालिकातील लेखाची नोंद करताना लेखकनाम,

लेख-नाम, नियतकालिक नाम (अधोरेखित), वर्ष (खंड वा पुस्तक), दिनांक (मासिकासंबंधी महिना व वर्ष, वृत्तपत्रांच्या बाबतीत दिनांक) आणि पृष्ठे यांचा अंतर्भाव करावा.

नियतकालिकांची नोंद वर्ष वा पुस्तक देऊन पृष्ठे दिली की वास्तविक पूर्ण व्हायला हवी; परंतु मराठी नियतकालिकांच्या बाबतीत वर्ष आणि महिनाही देणे बरे. कारण (१) पुष्कळदा नियतकालिकांच्या संकलनांवर सन आणि महिने दर्शित केलेले असतात; खंड वा पुस्तकाची नोंद नसते. (२) काही मराठी नियतकालिकांतून दर अंकाला वेगळे पृष्ठांकही दिलेले असतात. (३) खंड आणि वर्ष ह्या दोन्ही नोंदी घेण्यातली एक सोय अशी की हस्तदोषामुळे एका नोंदीत चूक राहिल्यास दुसऱ्या नोंदीवरून ती दुरुस्त करता येते.

५. टिपणे

५.१. पुढिका-वापराचे तंत्र

साधनसूचींच्या नोंदी आणि मजकुराची टिपणे वहीत करण्याची पद्धत मराठीतील बहुसंख्य अभ्यासक अवलंबित असतात. ही पद्धत चुकीची आणि अतिशय गैरसोयीची आहे. त्यासाठी पुढिका वा कार्डे किंवा सुटे कागद उपयोगात आणणे सोयीचे असते. तसेच पुढिकेवर किंवा सुट्या कागदावर एकच नोंद कटाक्षाने करणे उपयुक्त ठरते. त्यातही सुट्या कागदांपेक्षाही पुढिकाच अधिक सोयीच्या असतात. त्याची कारणे अशी :

(१) पुढिका जाड असल्याने अधिक टिकतात. वहीतली पाने पातळ असल्याने पुन्हा पुन्हा चाळताना खराब होतात, दुमडतात. हाताच्या घसटीमुळे लिहिलेला मजकूरही कालांतराने पुसट होत जातो.

(२) पुढिका हाताळणीस सोयीच्या असतात. आनुपूर्वी किंवा अकारविल्हे क्रम लावताना पुढिका अधिक सोयीच्या ठरतात.

(३) मजकुराच्या वा माहितीच्या एकाच घटकाची नोंद एका पुढिकेवर करावयाची आहे, याचे भान पुढिकेमुळे सतत राहते. वहीतील एकाच पृष्ठावर एकाहून अधिक नोंदी घेतल्या जाण्याचा संभव असतो.

(४) पुठिका मथळ्यानुसार किंवा विशिष्ट क्रमानुसार वर्ग करता येतात. विशिष्ट संदर्भ पाहावयाची वेळ अनेकदा येते. अशा वेळी तो जेवढ्यास तेवढा पाहून पुठिका चळतीत योग्य क्रमावर पुनश्च ठेवता येते. वहीतील विशिष्ट संदर्भ धुंडाळण्यात वेळ आणि श्रम फुकट जातात.

(५) वाचन आणि लेखन चालू असताना माहितीच्या टिपणांची पुनर्व्यवस्था लावण्याची पाळी वरचेवर येते. अशा वेळी मागेपुढे करता येणारे वा अवश्य तर झटकन बाजूला काढून ठेवता येणारे पुठिकांसारखे लवचीक साधन फार सोयीस्कर ठरते. वहीतील नोंदीतून अशी पुनर्व्यवस्था करणे अशक्य असते.

(६) पुठिकांना क्रमांक देऊन त्या अनुक्रमाने लावल्या की एखाद्या नोंदीतील व टिपणातील मजकूर अन्य मुद्द्याखाली वा प्रकरणासाठी हवा असल्यास तो पुन्हा लिहून काढावा लागत नाही. एक कोरी पुठिका घेऊन तीवर पहिल्या नोंदीचा प्रतिसंदर्भ वा पोटसंदर्भ (क्रॉस रेफरन्स) दिला की काम भागते.

नोंदी वा टिपणे सुट्या कागदांवर केलेल्या असतील तर त्यांनाही क्रमांक द्यावे आणि विषयाच्या उपमथळ्यांनुसार संचिका किंवा फाइल्स करून त्यात लावून टाकाव्या. पुठिकांची आणि सुट्या कागदांची आधीच ठळक विभागणी केल्यास ते सोयीचे ठरते. ही विभागणी प्रमुख तीन प्रकारांत सहज करता येईल :

- (१) ग्रंथाची नोंद करणाऱ्या किंवा साधनसूचीच्या पुठिका,
- (२) संदर्भग्रंथातील अवतरणांच्या वा टिपणांच्या पुठिका,
- (३) वेळेवेळी स्वतःला स्वतंत्रपणे सुचलेल्या विचारांच्या पुठिका.

साधनसूचीच्या पुठिका आणि विषयाच्या टिपणांच्या पुठिका यांत आकारभेद राखण्याची सर्रास पद्धत आहे. संदर्भसूचीच्या पुठिका प्रायः ३'' × ५'' आकाराच्या असतात. टिपणांच्या पुठिका ४'' × ६'' आकाराच्या असतात. विषयाच्या टिपणांसाठी ८'' × ११'' आकाराचे सुटे चवरखेही उपयोजिता येतील. मात्र साधनसूचीच्या पुठिका आणि विषयाच्या टिपणांच्या पुठिका या भिन्न आकाराच्या असणे केव्हाही आवश्यक असते.

मूलभूत किंवा अस्सल साधनांची टिपणे आणि दुय्यम साधनांची टिपणे, ग्रंथकाराच्या ग्रंथातील मूळ मजकुराची टिपणे आणि त्याच्यावरील टीकांतली टिपणे असेही वर्गीकरण सुचण्यासारखे आहे. प्रबंधविषयाला आकार येऊ लागला की

पुठ्ठिकांचे विभागवार वर्गीकरण करावे लागते. हे वर्गीकरण सुलभपणे करता यावे म्हणून काही संशोधक विभागवार वेगळ्या रंगाच्या पुठ्ठिकाही उपयोगात आणतात. पण ही वैयक्तिक पसंतीची बाब आहे.

५.२. टिपणे करण्याच्या पद्धती

तात्पुरती साधनसूची किंवा संदर्भसूची पुरी होत असतानाच संशोधकाच्या खऱ्याखऱ्या वाचनाला प्रारंभ होतो. विषयाच्या अनुरोधाने तो टिपणे करू लागतो. अशा टिपणांचे दोन प्रकार संभवतात :

(१) अस्सल साधनांवरील टिपणे,

(२) पार्श्वभूमीसाठी किंवा अवांतर व्यापक माहितीसाठी केलेली टिपणे.

दुसऱ्या प्रकारची टिपणे प्रत्यक्ष लेखनात सर्वच्या सर्व उपयोजावी लागतातच असे नाही. परंतु अशी टिपणेही त्रोटक असण्यापेक्षा विस्तृत असावी. कारण त्यांतले ग्राह्य काय आणि त्याज्य काय, याची कल्पना प्रारंभी तरी येत नसते. विषयाच्या टिपणांच्या पुठ्ठिका ४'' × ६'' आकाराच्या किंवा तत्सम सोयिस्कर आकाराच्या असाव्या. त्यांच्यावर एक इंच समास सोडून मजकूर लिहावा. समासात टिपण केल्याचा दिनांक टाकावा. प्रबंधात जे अवतरण मुळातून देण्याची गरज नाही असे निश्चितपणे वाटेल, ते शब्दशः न घेता संक्षेपरूपाने घ्यावयास हरकत नाही. मात्र प्रबंधात उद्धृत करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणारी अवतरणे मुळावरहुकूम शब्दशः उतरून घ्यावी. असे अवतरण उतरून घेतल्यावर लगोलग ते तपासावे.

वाचनाच्या गतीबरोबर विषयाच्या मांडणीचे चित्र संशोधकाला स्पष्ट होऊ लागते. प्रबंधाची ढोबळ विभागणी कशी होईल, हे ध्यानात येऊ लागते. समजा, एखादा ग्रंथकार अभ्यासार्थ घेतलेला असेल, तर त्या प्रबंधाची विभागणी पुढील चार-पाच भागांत करता येईल, हे सहजच दिसून येईल : १) जीवनाचा आलेख, २) वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण, ३) ग्रंथसंपदा, ४) ग्रंथांवर झालेल्या टीकांचा परामर्श, ५) मूल्यमापनात्मक निष्कर्ष. अधिक वाचनाबरोबर या ढोबळ वर्गीकरणाचे उपविभाग पडतील व प्रबंधाच्या प्रकरणांचा आराखडाच तयार होईल. मराठी ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करू पाहणाऱ्या अभ्यासकांची स्थिती संन्याशाच्या लग्नाला शेंडीपासून तयारी करावी, तशा प्रकारची असते. लोकहितवादींचा *निबंधसंग्रह* किंवा चिपळूणकरांची *निबंधमाला* यांसारख्या प्रसिद्ध ललितेतर ग्रंथांनाही दर्शिका

साधनसूचीच्या पुढिकेचे उदाहरण :

नाईक, राजीव *नाटकातलं मिथक*. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन, २००४.
अनुक्रम: प्रास्ताविक, ऋणनिर्देश, १. परिचय २. महाराष्ट्र ३. केरळ ४. बंगाल
५. मणिपूर ६. गिरीश कर्नाड: एक नमुनाभ्यास, ७. पौर्वात्य रंगभूमी
८. पाश्चिमात्य रंगभूमी ९. निष्कर्ष, परिशिष्टे: १ खळो आणि सबबी २. संदर्भ.
आय.आय.टी.—बॉम्बे ग्रंथालय; 891.46-2 : 8.09 / Nai; 256354
(२८ जुलै, २००६)

अवतरणांच्या (किंवा विषयाच्या टिपणांच्या) पुढिकेचे उदाहरण :

‘मराठी रंगभूमीला ऐतिहासिक नाटकांची एक मोठी परंपरा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील संपूर्ण रंगभूमी तीन भागांत विभागल्यासारखी दिसते. एक भाग पळवाटखोर, निदान केवळ करमणूकवादी होता. पुनरुज्जीवनवाद हा प्रत्यक्ष स्थितीपासून पळण्याचा हमखास मार्ग आणि इथे प्रत्यक्ष स्थिती होती राजकीय दास्याची. पुराणातल्या कथांचा आणि संस्कृत नाटकांचा आधार घेणं बरं पडायचं आणि हेच संगीत नाटकांचं स्फूर्ती-साहित्य होतं. दुसरा भाग सामाजिक नाटकांचा. देवलांच्या शारदापासून मामा वरेकरांच्या नाटकांपर्यंत ह्याचा प्रवास आहे. नाटकं बालविवाह, हुंडापद्धती, कामगारांच्या समस्या अशा सामाजिक विषयांना सामोरी गेली. तिसरा भाग ऐतिहासिक नाटकांचा होता. ह्या पठडीमधे एका बाजूला पलायनवादाचा आसरा मिळला, तर दुसऱ्या बाजूला स्वातंत्र्य-चळवळीसाठी आवश्यक अशा देशभक्तीला आणि राष्ट्रवादाला प्रोत्साहन मिळलं. हे साध्य करण्याकरता मिथकांचा उपयोग प्रतीकांसारखा केला गेला. कीचकवध मधे नेमकं हेच झालं. पण ऐतिहासिक नाटकांचा ढाचा उपलब्ध असल्यामुळे नाटकवाल्यांना ह्याकरता मिथकांकडे नेहमी वळवं लागलं नाही. ते काम ह्या ऐतिहासिक नाटकांनी बजावलं. ह्या काळात मराठी रंगभूमीवर मिथक-आधारित नाटकं निर्माण झाली नाहीत ह्याचं हे एक अर्ध-स्पष्टीकरण आहे’.

नाईक, राजीव *नाटकातलं मिथक*. पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन, २००४,
पृ. ५०-५१.

(इंडेक्स) नसतात. अशा ग्रंथांचा अभ्यास करणाराने आपल्या गरजेनुसार प्रथम ग्रंथकार, ग्रंथ, विषय, स्थले इत्यादी उल्लेखांची पृष्ठांकांसह जंत्री करावी. म्हणजे ग्रंथात आलेले बारीकसारीक पोटविषय विवेचनातून सुटणार नाहीत. मग

आशयविश्लेषण (कॉटेंट अॅनॅलिसिस) आपोआप होऊन पोटविभागांचे वर्गीकरणही सुलभ होते. आपण केलेल्या टिपणपुट्टिका प्रकरणशः विभागता येतात. टिपणपुट्टिकांची विभागणी ग्रंथकाराच्या ग्रंथानुसार किंवा वाङ्मयप्रकारानुसार, अशी दोन्ही प्रकारांनी करता येईल. व्यक्तित्वाच्या जडणघडणीसाठी तयार केलेले एखादे टिपण अन्य प्रकरणासाठीही उपयुक्त ठरेल, असे प्रारंभीच जाणवल्यास त्यासाठी नवी पुट्टिका तयार करून टिपणातला मजकूर पुन्हा न उतरून घेता, पहिल्या टिपणाचा, प्रतिसंदर्भ देऊन काम भागवावे.

अधिक वाचनाबरोबर प्रकरणांतर्गत उपविभाग आणि उपोपविभागही नजरेसमोर येऊ लागतात. उदाहरणार्थ, 'हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या' या विषयावर काम करणाराला 'पाल्हाळ' हा उपोपविभाग सहज सुचणारा आहे. कादंबऱ्यांचे वाचन करीत असताना 'पाल्हाळ' या सदराखाली येणाऱ्या अनेक पुट्टिका तयार होतील. या पुट्टिका चाळताना त्यातून पोटमुद्दा सुचेल की, यात खुद्द लेखकाला पाल्हाळची जाणीव असणाऱ्या अनेक पुट्टिका आहेत. त्या पुट्टिकांवर चिंतन करताना ध्यानात येईल की, लेखक पाल्हाळ झाला असे म्हणतो खरा; पण त्यातली काही स्थळे विषयांतराची वा पाल्हाळची नाहीत. मग तशा पुट्टिका वेगळ्या काढता येतील. या निरनिराळ्या उपोपशीर्षकांखाली जमलेल्या पुट्टिकांच्या चळती चाळताना त्यांचे परस्परसंबंध ध्यानात येतील. पाल्हाळची कारणमीमांसा करू लागल्यावर त्या सर्व पुट्टिकांचे प्रयोजन कळून चुकेल आणि एका प्रकरणाचा पोटविभाग सलग आणि संगतवार रचता येईल. टिपणे घेत असताना जी शीर्षके व उपशीर्षके सुचत जातील त्यांची नोंद स्वतंत्र पुट्टिकांवर करावी आणि ती कायम झाली की, पुट्टिकांच्या शीर्षभागी नोंदून ठेवावी. म्हणजे त्या त्या शीर्षकाखाली पुट्टिकांचे सुलभ रीतीने वर्ग करिता येतील. येथे ही जी प्रक्रिया विस्ताराने सांगितली, तीवरून टिपणे लिहिण्यासाठी पुट्टिका किंवा सुटे कागद का उपयोजिले पाहिजेत, हे उघड झाले असेल.

पुट्टिका वरचेवर वर्ग कराव्या लागत असल्यामुळे एका पुट्टिकेवर माहितीचा एकच घटक नोंदण्याची काळजी घेतली पाहिजे. एखादे टिपण विस्तृत असल्याने ते दोनतीन पुट्टिकाही व्यापील. अशा वेळी त्या सर्व पुट्टिकांना एकच क्रमांक द्यावा पण त्यांचा क्रम दर्शविण्यासाठी अ, ब, क अशी अक्षरे क्रमांकापुढे द्यावी. कधी माहितीचा एकच घटक हा एखाद्या वाक्यांगाचा किंवा शब्दाचाही बनलेला असेल; पण तेवढ्यासाठी एक स्वतंत्र पुट्टिका खर्ची टाकणे इष्ट असते. मूळ ग्रंथात दोन

पृष्ठांपर्यंत चालणारा मजकूर एखाद्या टिपणात घेतलेला असेल, तर जेथे पहिले पृष्ठ संपते, तेथे तिरपी छेदकरेषा (/) देऊन ते दर्शित करावे. पुढे अधिक विचारांती टिपणाच्या शेवटचा भागच प्रबंधात उद्धृत करावयाचा असे ठरल्यास छेदकरेषेच्या खुणेच्या अभावी पृष्ठांक देणे अशक्य होऊन बसेल आणि त्यासाठी पुनश्च ग्रंथ पाहण्याची पाळी येईल. तेव्हा बदललेल्या पृष्ठाची खूप म्हणून छेदकरेषा अवश्य दिली पाहिजे. अन्य ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील नेमके शब्द टिपणीत घेतलेले असल्यास ते नेहमी दुहेरी अवतरणात लिहावे. अवतरण घेताना मधला काही मजकूर गाळलेला असल्यास तेथे तीन बिंदूंचे लोपचिन्ह (...) करावे. दुसऱ्याच्या अवतरणात मध्येच स्पष्टीकरणार्थ पदरचा शब्द किंवा एखादी पुस्ती जोडावीशी वाटल्यास तो शब्द वा ती पुस्ती चौकटी कंसात [] घालावी. काही वेळा मूळ अवतरणातच एखादे अशुद्ध किंवा चूक असते. अशी चूक इंग्रजीत (sic) कंसात घालून दाखवतात. मराठीत 'मूळची चूक' या अर्थी कंसात 'यथा' (यथामूल) अशी खूप घालावी. दुसऱ्याचे मत स्वतःच्या शब्दात मांडलेले असल्यास ते अवतरणचिन्हांकित करू नये. अवतरणे घेताना त्यांतली विरामचिन्हेही मुळबरहुकूम उतरून घ्यावी.

पुढिका संगणकावरही तयार करता येतात. विशिष्ट प्रकारचा फॉर्म किंवा (संरचित स्वरूपाची) मजकूरचौकट 'टेम्प्लेट्स्' या स्वरूपात संगणकावर तयार करून ठेवता येते. आपल्याला हवी असणारी संदर्भपुढिकांची तसेच नोंदपुढिकांची टेम्प्लेट संगणकावर तयार करून ठेवता येईल व त्यात आपल्याला पाहिजे तसा मजकूर भरून विशिष्ट ग्रंथ व संदर्भस्रोताची नोंद ठेवता येईल, त्यातील अवतरणेही साठवून ठेवता येतील. निबंध वा प्रबंध यांचे लेखन करताना हे संदर्भस्रोत व ही अवतरणे थेट कॉपी-पेस्ट करून वापरता येतील.

६. संदर्भसाधने

६.१. साधनांची प्रतवारी

आपल्या शोधनिबंधाचा भर मूलभूत किंवा अस्सल साधनावर असला पाहिजे. मराठीत झालेले प्रबंधलेखन पाहिल्यास अस्सल, दुय्यम वा तिय्यम साधने कशाला म्हणावे, याची कल्पना मराठीतल्या बहुसंख्य प्रबंधलेखकांना (आणि त्यांच्या मार्गदर्शकांनाही!) नाही, असे दिसून येईल. समजा, 'महाकाव्याची पौर्वात्य

लक्षणे' हा भाग प्रबंधातील विवेचनात उद्धृत करावयाचा आहे, तर तो दंडी वा विश्वनाथ यांच्या मूळ संस्कृत ग्रंथांवरून उतरून घेणे व अवश्य तर स्वतः भाषांतरित करून देणे हे अस्सल साधनात मोडेल, उलट ग. त्र्यं. देशपांडे किंवा रा. श्री. जोग यांच्या ग्रंथातील संबंधित भाग उद्धृत करणे हे दुय्यम साधनात मोडेल. 'गो. ना. माडगांवकर' किंवा 'भाऊ महाजन' यांसारखा शोधनिबंधाचा विषय असेल, तर *मराठी दोलामुद्रिते* किंवा *मराठी ग्रंथसूची* या ग्रंथांवरून त्यांच्या नावांवरील पुस्तके आणि नियतकालिके पाहता येतील. नियतकालिकांचे इतिहास, गं. दे. खानोलकरकृत *अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक* या ग्रंथाचे खंड उपयुक्त ठरतील. गं. बा. सरदारकृत *महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी* या पुस्तकावरून त्यांच्याविषयी माहिती मिळविता येईल. तरी पण ही सर्व दुय्यम साधनेच होत. पण समजा, भाऊ महाजनांनी स्वतः चालविलेल्या नियतकालिकांची संकलने उपलब्ध झाली किंवा माडगावकरांच्या पुस्तकाविषयी सरकारी दफ्तरखान्यांत सहीशिवक्यानिशी असलेला पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला किंवा समकालीन वृत्तपत्रांची दुर्मीळ संकलने मिळाली, तर ती अस्सल प्रतीची माहिती ठरेल. सरकारी दफ्तरखान्यातील दस्तैवजी नोंदी किंवा समकालीन व्यक्तींचा पत्रव्यवहार यांच्या आधाराने त्यांच्या कार्यावर प्रकाश पडला, तर त्याची किंमत अस्सल साधनाची ठरेल. आपण जितके मुळाशी जाऊ, तितका आपल्या माहितीचा अस्सलपणा, अधिकृतता आणि विश्वसनीयता वाढत जाईल. विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने साधनांची उतरती क्रमवारी पुढीलप्रमाणे मानता येईल :

(१) प्रत्यक्ष प्रयोगाने सिद्ध केलेली साधने (साहित्यसंशोधनात अशी साधने प्रायः नसतात).

(२) हस्तलिखित दुर्मीळ साधने: शासनाच्या पुरातत्त्व विभागातील अस्सल लेख, शासकीय किंवा तत्सम प्रतिवृत्ते.

(३) उच्च पदवीसाठी साधार रीतीने लिहिलेले प्रबंध, संशोधनपद्धतीस अनुसरून लिहिलेले शोधनिबंध, विद्यापीठाची किंवा संशोधनसंस्थांची नियतकालिके.

(४) पत्रव्यवहार, दैनंदिन्या, आत्मचरित्रे.

(५) प्रश्नावल्या पाठवून किंवा प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन मिळविलेली माहिती.

(६) तोंडी, ऐकीव किंवा संकलनात्मक ग्रंथातील माहिती.

(७) कला किंवा साहित्यक्षेत्रातील सर्जनशील आविष्कारातून अनुमानित होणारी माहिती.

(८) समकालीन नियतकालिकांतील माहिती.

प्रथम दर्जाच्या अस्सल साधनांवरून रचले गेलेले सिद्ध ग्रंथ दुय्यम साधनांत मोडतात. विश्वकोशातील संकलित माहितीही तिय्यम दर्जाचीच होय. शिवाजीमहाराजांवरील प्रबंधलेखनाच्या दृष्टीने त्यांचा पत्रव्यवहार, नाणी, तत्कालीन अन्य पत्रव्यवहार या गोष्टी अस्सल प्रत्यंतरपुराव्यात मोडतील. एखादे साधार चरित्र हे अस्सल साधनाहून किंचित कमी प्रतीचे मानावे लागेल. पाठ्यपुस्तके, गहन विषय चटकदार करून सांगणारी लोकप्रिय पुस्तके ही तिय्यम दर्जाची साधने हेत. नव्या संशोधकाला विषयप्रवेशासाठी त्यांच्या वाचनाचा उपयोग हेत असला तरी त्यांची विश्वसनीयता बेतास बातच असते. अशा तिय्यम दर्जाच्या साधनांचा आधार घेऊन संशोधनपर प्रबंधाची मौलिकता विवाद्य पातळीवर आणून ठेवणे हे संशोधकाने टाळले पाहिजे.

सिद्ध-ग्रंथातील प्रमाणभूतताही पारखून घेतली पाहिजे. त्यातील विधानांवर आंधळ विश्वास ठेवून चालत नाही. ग्रंथाची प्रमाणभूतता पारखताना पुढील गोष्टी तारतम्याने ध्यानात घ्याव्या लागतात :

(१) विश्वसनीयता, (२) विधान-पद्धती, (३) अद्ययावतपणा, (४) अधिकृतता, (५) व्याप्ती आणि आवाका, (६) शैली आणि मांडणी यांचा सच्चेपणा (७) प्रचारकी वा व्यासंगी स्वरूप, (८) संदर्भयुक्तता, आकृत्या, कोष्टके, आलेख यांचे उपयोजन, (९) लेखकाची पात्रता, (१०) प्रकाशनसंस्थेचा दर्जा.

या मुद्द्यांचा विचार अर्थातच अरतेपरते करूनच करावा लागतो. शेवटचा 'प्रकाशनसंस्थेचा दर्जा' हा मुद्दा घेऊ. कधी कधी विशिष्ट विषयाची गरज भागविण्यास पात्र ठरणारे एखादे पुस्तक एखाद्या नगण्य प्रकाशनसंस्थेने प्रसिद्ध केलेले असते. या दृष्टीने कोणत्याही ग्रंथाची प्रथम विहंगम पाहणी करणे उपयुक्त ठरते. लेखकाची किंवा अन्य कोणाची ग्रंथाला प्रस्तावना असेल, तर ती चाळूनही ग्रंथहेतू, ग्रंथव्याप्ती आणि ग्रंथाचे नावीन्य पुष्कळदा समजून येण्यासारखे असते. प्रारंभीच्या विषयसूचीवरून किंवा शेवटच्या संदर्भसूचीवरून आपणास हवी असलेली माहिती सदर ग्रंथात मिळण्याजोगी आहे किंवा नाही हे कळते. परिशिष्टांतून पत्रव्यवहार किंवा उपोद्बलक साधनांचे अस्सल उतारे दिलेले असतात. तळटिपांच्या निरीक्षणानेही ग्रंथाची अधिकृतता, विश्वसनीयता आणि मौलिकता पारखता येते. या कसोट्यांवर उतरणारे

दुय्यम साधनही प्रबंधलेखनात आधाराला घ्यावयास हरकत नाही. पण मुख्य मदार प्रथम श्रेणीच्या अस्सल साधनांवर असली पाहिजे.

साधनांची प्रथम, द्वितीय वा तृतीय श्रेणी विशिष्ट विषयानुरोधाने ठरत असते. एकोणिसाव्या शतकातील मराठी भाषेविषयी, वाङ्मयाविषयी किंवा लेखकाविषयी निबंध असेल, तर त्याला सरकारी पुरातत्त्वविभागातील वा दप्तरखान्यातील साधने प्रथम श्रेणीची मानावी लागतील. तत्कालीन वृत्तपत्रे ही त्या मानाने दुय्यम ठरतील. *आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांती* (कृ. भि. कुलकर्णी), *मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार* (द. वा. पोतदार), *मराठी गद्याची पूर्वपीठिका* (गं. बा. सरदार) यांसारखे ग्रंथ द्वितीय श्रेणीची साधने होत. अस्सल कागदपत्रांचा वा पत्रव्यवहारादी समकालीन साधनांचा अभाव असेल, तर समकालीन वृत्तपत्रांतील माहिती प्रथम श्रेणीची ठरेल. जेथे अत्याधुनिक माहितीचा अंतर्भाव करावयाचा असतो, तेथे स्वकालीन नियतकालिकांनाही प्रथम श्रेणीचे मोल येते, कारण अत्याधुनिक शास्त्रीय शोध ग्रंथनिविष्ट होईपर्यंत कालावधी लोटावा लागतो. अशा स्थितीत ग्रंथापेक्षा एखाद्या वृत्तपत्रातील माहिती अद्ययावत ठरत असते. कधी कधी जुन्या वृत्तपत्रांतल्या जाहिरातीवरूनही काही गोष्टींवर प्रकाश पडतो. प्रार्थनासमाजाचे *सुबोधपत्रिका* हे नियतकालिक आता नगण्य वाटते; पण *केसरी* निघाला तेव्हा त्याची जाहिरात ‘सुबोधपत्रिकेच्या आकाराची अमुक पृष्ठे’ अशी केलेली होती. म्हणजे १८८० साली मराठी सुशिक्षितांत *सुबोधपत्रिके* चा बराच प्रचार असला पाहिजे, ही गोष्ट स्पष्ट होते. एखाद्या जुन्या अज्ञात असलेल्या नाटकाचा प्रथम प्रयोग केव्हा झाला, हे त्या नाटकाच्या वृत्तपत्रीय जाहिरातीवरून किंवा वाटण्यासाठी तयार केलेल्या जाहिरातीच्या साध्या कपट्यावरून ठरविता येते, तात्पर्य, दुर्मीळपणामुळे साध्या कपट्यालाही अस्सल साधनाचे महत्त्व प्राप्त होते. केशवसुतांच्या जन्मदिनासंबंधी त्यांच्या एका चरित्रात आणि शाळेतील नोंदीत तिढा आलेला होता. अशा वेळी अन्य पुराव्याच्या अभावी शाळेतील नोंदच प्रथम श्रेणीची मानली पाहिजे. मराठी प्रबंधलेखकाला इंग्रजी ग्रंथाचा आधार घेण्याची पाळी वारंवार येत असते. नेमका मूळ ग्रंथ पाहून तेथे आधार दिला पाहिजे. आपण ग्रंथाच्या भाषांतरातून उतारा घेतलेला असेल, तर तसा निर्देश केला पाहिजे. ग्रंथ, वृत्तपत्र वा हस्तलिखित कोणतेही साधन असो, त्यातील विधानाचा अस्सलपणा वा दुय्यमपणा मुळात जाऊनच पारखावा लागतो. विधानकर्त्याने एखादी घटना चक्षुर्वै- सत्यम् पाहिलेली नसते किंवा कधी कधी हेतुतःही विपर्यास केलेला असतो आणि त्यामुळे सत्य

शबलित झालेले असते. स्वतःच्या पूर्वग्रहानुसार विशिष्ट प्रकारे रंगवून माहिती दिली जाते. 'आत्मचरित्र' हे वास्तविक प्रथमश्रेणीचे साधन मानावयास हवे. पण पुष्कळदा 'आत्मचरित्र आपण कसे आहो यापेक्षा आपण लोकांना कसे दिसावे', याच दृष्टिकोणातून लिहिलेले असते. त्यामुळे आत्मचरित्रामधील चरित्रनायकाची स्वतःविषयीची विधाने संशयास्पदच असतात. कोणत्याही विधानाविषयी केव्हा, का, कोणी हे प्रश्न उपस्थित केल्याशिवाय अभ्यासकाने राहू नये.

६.२. आवृत्तीची ग्राह्याग्राह्यता

मुद्रित ग्रंथांच्या एकाहून अधिक आवृत्त्या निघालेल्या असतील, तर त्यातील कोणती आवृत्ती निवडावी, असा प्रश्न पडतो. सर्व आवृत्त्यांची दखल घेतल्याशिवाय ही निवड कठीणच असते. एका दृष्टीने पहिली आवृत्ती फार महत्त्वाची असली, तरी पुढील आवृत्त्यांतून जर मजकुराची वाढ होत राहिलेली असेल, तर त्याच अधिक महत्त्वाच्या ठरतात. पहिल्या आवृत्तीवरील टीका ध्यानात घेऊन तिथल्या चुका पुढील आवृत्तीत सुधारल्या जातात. अशा वेळी सुधारलेली आवृत्तीच महत्त्वाची. कधी कधी लेखकाच्या मतांत विचारांती पालट झालेला असतो.

मा. त्र्यं. पटवर्धनांच्या भाषाशुद्धीसंबंधीच्या मतात केवढा फेर पडला, हे विश्रुतच आहे. *सुधाकर की एकच प्याला?* या पुस्तिकेतील रा. शं. वाळिंबे यांचे *एकच प्याला* नाटकाविषयीचे मत नंतर प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या *नाटककार गडकरी* या ग्रंथात पालटलेले दिसून येते. तेव्हा त्यांचे म्हणून *एकच प्याला* विषयक अधिक ग्राह्य मत *नाटककार गडकरी* या ग्रंथावरून घेतले पाहिजे. एकंदरीत कोणत्याही ग्रंथाची सुधारलेली आवृत्ती अधिक महत्त्वाची मानली पाहिजे. लेखकाच्या हयातीत, तसेच तो मृत झाल्यावरही त्याच्या ग्रंथाच्या आवृत्त्या निघत असतात. अशा वेळी त्याच्या मृत्यूपूर्वीची म्हणजे त्याच्या हयातीतली शेवटची आवृत्ती अधिकृत मानावी लागते. कारण तीवरून लेखकाची अखेरची नजर फिरलेली असण्याचा संभव असतो. प्राचीन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांच्या मराठी संहिता प्रायः अर्वाचीनीकरण करून मुद्रित केल्या गेलेल्या आहेत. त्यातील भाषा सुधारून घेतली गेलेली आहे. 'खऱ्या' पाठापेक्षा 'बऱ्या' वाटणाऱ्या पाठाला महत्त्व दिले गेलेले आढळून येईल. तेव्हा त्यांच्या जुन्यात जुन्या हस्तलिखिताला त्यात अस्सल साधनाचे महत्त्व आहे. अशा ग्रंथाची लेखकाचे अंतिम उद्दिष्ट ध्यानात घेणारी पुनर्रचित व पाठशुद्ध मुद्रित आवृत्ती प्रथमश्रेणीचे साधन ठरेल.

ही गोष्ट आधुनिक कवींच्या बाबतीत लागू नाही, असे नाही. उदाहरणार्थ, केशवसुतांचे हस्तलिखित उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांच्या बहुसंख्य कवितांतले त्यांना अभिप्रेत असलेले पाठ ठरविणे शक्य झालेले आहे. हस्तलिखित वा मुद्रित साधनांची बाह्यांग आणि अंतरंग-चिकित्सा करून ती पारखून घेतल्याशिवाय त्यांतल्या विधानांची अधिकृतता ठरविता येत नाही. संशोधकाला ही साधनचिकित्सा ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून करावी लागते आणि प्रथम श्रेणीच्या अस्सल साधनांचाच उपयोग सिद्धान्त मंडणार्थ करावा लागतो.

मुद्रित साधनांखेरीज मौखिक साधनांचा अवलंब करून माहिती मिळविता येते. ही माहितीही मौलिक स्वरूपाची असू शकते. ही माहिती मिळविण्याच्या दोन पद्धती रूढ आहेत :

- (१) प्रश्नावली तयार करून ती तज्ज्ञांकडे पाठविणे व उत्तरे मिळविणे.
- (२) प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन माहिती मिळविणे.

ह्या दोन्ही पद्धती सामाजिक संशोधनाला फार उपयुक्त असल्या तरी वाङ्मयीन संशोधनात त्यांचे स्थान गौणच मानावे लागेल.

एकंदरीत साधनांची प्रतवारी ठरवितानाही चोखंदळपणा ठेवावा लागतो. जे जे छापलेले आहे, ते ते महत्त्वाचे मानता कामा नये. ग्रंथातली माहिती अद्ययावत आहे का, ग्रंथ साधार लिहिलेला आहे का, ग्रंथातील उतारे मूलभूत साधनांवरून घेतलेले आहेत का, ग्रंथकार त्या क्षेत्रातला अधिकारी लेखक आहे का, व्यासंग आणि प्रामाणिकपणा ग्रंथात दिसतो का यांसारख्या गोष्टी ध्यानात घेऊनच त्यावर कोणत्या बाबतीत आणि किती विसंबता येईल, हे अभ्यासकाने ठरवावयाचे असते. अनुक्रमणिका, प्रकरणांची शीर्षके, सूची, तळटिपा इत्यादींच्या शलाकापरीक्षेनेही ग्रंथाचा आवाका कळू शकतो. स्वतःला काय हवे आहे, याविषयी आपली कल्पना पक्की असली की, वाचनातही निवड करता येते आणि कालापव्यय टळतो.

७. संदर्भप्रक्रिया

७.१. अवतरणे व त्यांची नोंद

अवतरणे घेताना कसूर केली नाही, किंवा विस्तारशील धोरण ठेवले तरी शोधनिबंधाची लेखनपद्धती

प्रबंधात त्याचा उपयोग तारतम्यानेच करावा. आवश्यकता नसताना ती प्रबंधात कोंबू नयेत. हे तारतम्य न बाळगल्यास *पिक्विक पेपर्स* मधील सॅमेवलसारखी हास्यास्पद अवस्था होते. प्रथम घेतलेली अवतरणे वा टिपणे पुढे गैरलागू वाटल्यास बाजूला काढून ठेवावी, पण नष्ट करू नयेत. कालांतराने प्रत्यक्ष लेखनाच्यावेळी त्यांची गरज आहे असे वाटण्याचा संभव असतो. अगदी मुळाबरहुकूम अवतरणे पुढील कारणास्तव घ्यायची असतात:

- (१) अवतरणातील मुद्दा महत्त्वाचा असल्यास,
- (२) त्यातील मुद्द्यांचे खंडण करावयाचे असल्यास,
- (३) त्यातील विधान शंकास्पद असल्यास,
- (४) त्यात रूढ मताहून वेगळे आणि लक्षणीय मत मांडलेले असल्यास,
- (५) आपणास मांडावयाचे मत त्यात नेमक्या शब्दांत आणि खास शैलीत मांडलेले असल्यास.

अवतरणे घेताना ती मूळ ग्रंथावरून घ्यायचा कटाक्ष ठेवला पाहिजे. अन्य ग्रंथांच्या हवालत्यावर काम भागविण्यात धोका असतो. ज्या ग्रंथावरून आपण अन्य ग्रंथकाराचे अवतरण घेतो त्यात मुद्रणदोष असू शकतात, ग्रंथकाराने अवतरण नीट उतरून घेतलेले नसते, कधी मूळच्या अवतरणाचे नेमके आकलन होण्यात घोटाळा झालेला असतो, कधी स्वतःच्या मतलबापुरते अर्धवट अवतरण दिलेले असते, कधी स्वमताचे मंडण करण्यासाठी विपर्यस्त स्वरूपात ते राबवलेले असते. अशा रीतीने अज्ञानाने किंवा हेतुपुरःसर जे दोष त्या अवतरणात घुसलेले असतील, ते पुढे चालू ठेवण्याच्या पापाचे धनी आपण होतो. परकीय भाषांतील अवतरणे त्या त्या भाषांत देणे योग्य. मराठी वाचकाच्या सोयीसाठी त्यांचे भाषांतरही देणे अवश्य ठरेल. मात्र शक्यतो केवळ भाषांतर देण्यावर काम भागवू नये. ती भाषाच येत नसेल तर मग भाषांतराशिवाय उपायच नसतो. *ऑरिस्टॉलचे मत मांडताना ते बा.सी. मर्ढेकरांच्या सौंदर्य आणि साहित्य* या ग्रंथावरून किंवा श्री. के. क्षीरसागरांच्या *टीकाविवेक* या ग्रंथावरून मांडणे युक्त नाही. कारण या दोघांनीही स्वतःच्या चष्यातून *ऑरिस्टॉलचे* म्हणणे मांडलेले आहे. ग्रीक येत नसल्यास इंग्रजीतील अधिकृत भाषांतरातून किंवा गो. वि. करंदीकरांच्या *ऑरिस्टॉलचे काव्यशास्त्र* या मराठी भाषांतरावरून अवतरण दिल्यास चालेल. स्वतः मुळातून न पाहिलेल्या

ग्रंथातील अवतरण इतर ग्रंथावरून घेऊन संदर्भ मात्र मूळ ग्रंथाचा देण्याची मखलाशी करण्याची प्रथा आहे. पण असे खोटे संदर्भ देणे हा ज्ञानाच्या क्षेत्रातला आत्मवंचना आणि परवंचना करणारा गुन्हा आहे. प्रयत्न करूनही मूळ ग्रंथ न मिळाल्यास अन्य ग्रंथावरून अवतरण घ्यावे; 'पण अमुक ग्रंथावरून उद्धृत' असा निर्देश तळटिपेत न चुकता करावा.

अवतरणासाठी प्रबंध नसून प्रबंधासाठी अवतरणे असतात, याचे भान संशोधकाला असले पाहिजे. अवतरणांची दाटीवाटी करून विद्वत्तेचे प्रदर्शन करण्यासाठी प्रबंधाचा प्रपंच नसतो. तसेच इतरांच्या मतांची नुसती जंत्री लावणे म्हणजे प्रबंध नव्हे. विल्यम मिझनर या अमेरिकन नाटककाराने "When you take stuff from one writer, it's plagiarism, but when you take from many writers it's research." अशी जी थट्टा केलेली आहे, ती आपल्याकडचे पुष्कळसे प्रबंध पाहिल्यास सर्वस्वी चुकीची म्हणता येणार नाही. संशोधनपर निबंध वा प्रबंध म्हटला, तरी तो स्वमताचाच आविष्कार असतो. इतरांची मते विचारात घेतानाही त्यावर स्वमताने भाष्य करावयाचे असते. तेव्हा टिपणींमध्ये असंख्य अवतरणे घ्यावी लागली असली, तरी ती प्रबंधात योजताना विवेक बाळगला पाहिजे. शिवाय निष्कारण लांबलचक अवतरणे दिल्याने विवेचनाचा ओघ आणि शैलीची गतिमानता कुंठित होते. सामान्य मानाने मजकुराच्या 'पेक्षा अधिक भाग अवतरणांनी व्यापला जाऊ नये.

अवतरणांच्या किंवा अन्य टिपणांवर चार गोष्टी स्पष्ट नोंदण्यास विसरू नये: (१) साधनाचे नेमके मूळ, (२) शीर्षक वा उपशीर्षक, (३) अवतरण, साररूप टिपण आणि स्वतःचे भाष्य यांतील भेद, (४) टिपणाचा क्रमांक.

७.२. टिपा/तळटिपा

७.२.१. टिपांचे/तळटिपांचे प्रयोजन

शोधनिबंध हा साधार आणि सप्रमाण असावा लागतो, त्यामुळे आधाराला घेतलेल्या साधनांचा निर्देश करणाऱ्या टिपा वा तळटिपा हे त्याचे एक प्रमुख अंग बनते. टिपा या शोधनिबंधाच्या अखेरीस संदर्भसूचीच्या आधी दिल्या जातात, तर तळटिपा या त्या त्या पृष्ठाच्या तळला दिल्या जातात. प्रबंधामध्ये टिपा देण्याचे दोन पर्याय असतात. एक म्हणजे प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी त्या त्या प्रकरणाच्या टिपा देणे, तर दुसरा संपूर्ण प्रबंधाच्या शेवटी प्रकरणवार टिपा देणे. पारंपरिक

टंकलेखनामध्ये तळटिपा देताना पृष्ठाच्या आकाराचा अंदाज घेऊन बरीच कसरत टंकलेखकाला करावी लागत असे. पण आज संगणकीय लेखनामुळे ही गोष्ट फार सोपी झालेली आहे.

साक्षेपाने टिपा वा तळटिपा देण्यामागे पुढील कारणे असतात :

(१) दुसऱ्याचे मत स्वतःचे म्हणून मांडणे अवैध म्हणजे बेकायदेशीर आहे, त्यामुळे वाङ्मयचौर्याचा आरोप सिद्ध होऊ शकतो.

(२) ऋणनिर्देश करण्याची पूर्वसूरींनी घालून दिलेली योग्य परंपरा ज्ञानशाखेत पुढे चालविणे, हे संशोधकाचे कर्तव्यच ठरते.

(३) स्वतःशी प्रामाणिक राहण्याच्या दृष्टीनेही असा ऋणनिर्देश आवश्यक आहे.

(४) प्रबंधातील विधानांची अधिकृतता आणि साधनांची विश्वसनीयता यांची पारख वाचकाला स्वतंत्रपणे करता येते.

(५) साधनांसंबंधी संपूर्ण माहिती नोंदवून ठेवल्याने ज्ञानाचे पाऊल पुढे पडण्यास मदत होते. ज्ञानक्षेत्र हे देशकालातीत असे परस्परसहकार्याचे क्षेत्र आहे. तळटिपांतील माहिती भावी अभ्यासकाला मार्गदर्शक ठरत असते.

(६) आपल्या प्रतिपाद्य विषयाशी कमी संबंधित असलेला पण अन्य दृष्टीने उपयुक्त असा संदर्भ टिपेत/तळटिपेत नोंदून ठेवल्यास अन्य अभ्यासकांच्या विचाराला चालना मिळण्याचा संभव असतो.

(७) एखाद्या साधनाचा शोध घेऊनही ते मिळले नसल्यास त्या साधनासाठी आपण जेथवर माग काढित गेलो, त्याची नोंद तळटिपेत करावी. एखाद्या भावी अभ्यासकाला ते उपलब्ध होण्याचा संभव असतो.

(८) प्रबंधाच्या विवेचनाच्या ओघात अडथळा आणणारे किंवा वाचकाचे लक्ष गाभ्यावरून इतरत्र नेणारे अवांतर शरे तळटिपेत नोंदल्याने लेखनाचा मुद्देसूदपणा ढळत नाही.

(९) तांत्रिक माहितीमुळे विवेचनाचा ओघ खंडित होण्याचा संभव असतो, त्यासाठी अशी माहिती तळटिपांतून देता येते. संदर्भार्थ योजलेल्या एखाद्या दुर्मीळ हस्तलिखिताची तपशीलवार माहिती तळटिपेत देणे बरे.

(१०) ग्रंथांतर्गत प्रतिसंदर्भ (क्रॉस रेफरन्सिझ) देण्यासाठी तळटिपा उपयुक्त ठरतात.

(११) येथवर दिलेल्या दोन किंवा अधिक कलमांत मेळ घालण्यासाठी तळटिपांचा उपयोग होतो.

(१२) प्रबंधाच्या गाभ्यातील एखाद्या शब्दाचा केवळ अर्थ स्पष्ट करावयाचा असेल किंवा त्याची व्याख्या द्यावयाची असेल, तर तळटिप योजावी.

७.२.२. टिपा/तळटिपा देण्याच्या पद्धती

टिपा वा तळटिपा देण्यासंबंधी अनेक पद्धती आहेत. या बाबतीतली पहिली शर्त ही की त्या सर्वत्र एकरूप असाव्यात म्हणजे प्रबंधात त्या एकाच पद्धतीला अनुसरून द्याव्यात. तसेच त्या सुटसुटीत असाव्यात. अन्य लेखकाचे शब्द जसेच्या तसे उद्धृत केल्यासच टिपा द्यावयाच्या, असे नसून दुसऱ्याचे मत साररूपाने किंवा स्वतःच्या शब्दांत दिलेले असल्यासही टिपा दिल्या पाहिजेत. एकाच साधनावरून संकलित केलेली माहिती कलमरूपाने किंवा परिच्छेदरूपाने दिलेली असल्यास शेवटी एकच तळटिप द्यावी. पार्श्वभूमीदाखल दिलेली साधी माहिती किंवा सर्वप्रसिद्ध ऐतिहासिक घटना या बाबतीत तळटिप देण्याची गरज नसते. उदाहरणार्थ '१८५७ साली भारतात बंड झाले' या विधानासाठी एखाद्या इतिहासग्रंथाचा आधार देण्याची आवश्यकता नाही. प्रबंधाच्या एखाद्या प्रकरणात संशोधकाने केवळ संहितेचे प्रथमच पृथक्करण करून स्वतःचेच सिद्धान्त मांडलेले असतील, तर त्यात एकही टिप न येणे शक्य आहे.

तळटिपा आणि मजकूर यांच्यामध्ये ठळक रेषा असावी. तळटिपा ज्या त्या पानावर पुऱ्या होतील, असे शक्यतो पाहावे. तळटिप फार छोटी असल्यास पृष्ठाच्या देखाव्यात तोल राखण्यासाठी एका ओळीत एकाहून अधिक तळटिपा टंकित करण्यास हरकत नाही. अशा दोन तळटिपांत दोन अक्षरांच्या जागेइतके अंतर सोडावे. एकाहून अधिक तळटिपा एका ओळीत घेतल्या असल्यास त्या त्याच ओळीत पूर्ण झाल्या पाहिजेत.

प्रबंधात उद्धृत केलेली अवतरणे दुहेरी अवतरण चिन्हाने चिन्हांकित करावी. (कोणी कोणी एकेरी अवतरणचिन्हेही योजतात.) अवतरण संपताच ओळीच्या व अवतरणचिन्हाच्याही वर टिपांक द्यावा. तळटिपांक बालबोध लिपीत टाकावे. प्रबंधाच्या प्रत्येक प्रकरणात वेगळे टिपांक योजणे बरे. टिपांक शंभराहून अधिक शोधनिबंधाची लेखनपद्धती

भरत असतील, तर दर पृष्ठावर एकाने आरंभ करून वेगळे टिपांक द्यावे. यात सोय अशी असते की एखादा टिपांक चुकून गळता असल्यास वा मागेपुढे झाला असल्यास सुधारणा करताना अनेक टिपांक दुरुस्त करावे लागत नाहीत.

संगणकीय लेखनतंत्राच्या विकासामुळे टिपा व तळटिपा देण्याच्या पद्धती अगदी सोप्या होऊन गेल्या आहेत. मजकुरामध्ये टिपांक देताना सुपरस्क्रिप्ट वापरणे आता सहज शक्य आहे. उदाहरणार्थ, प्रस्तुत पुस्तिकेमध्ये वापरलेले टिपांक सुपरस्क्रिप्टमध्ये म्हणजे शिरोरेषेच्या पातळीत आहेत. संगणकीय आज्ञाप्रणालींमध्ये टिपांसाठी वा तळटिपांसाठी शिरोरेषेच्या पातळीत येणारे टिपांक आपल्याला पाहिजे तेथे टाकण्याची करण्याची यांत्रिक सोय आधीच उपलब्ध करून दिलेली असते. उदाहरणार्थ, मायक्रोसॉफ्ट वर्ड (एम् एस् वर्ड) या संगणकीय लेखनयंत्रणेमध्ये इन्सर्ट अशी आज्ञा दिली की संदर्भ देण्यासाठी रेफरन्स असा एक पर्याय उपलब्ध होतो. तो वापरून फूटनोट (तळटीप), कॅपशन (शीर्षक), क्रॉस-रेफरन्स (प्रति-संदर्भ), इंडेक्स अँड टेबल्स (दर्शिका व तक्ते) या गोष्टी यांत्रिकपणे बनविण्याची सोय आहे. आज बरेचसे संशोधक स्वतःच संगणकीय टंकलेखन करून आपल्या निबंध-प्रबंधांच्या संगणकीय प्रती तयार करित असतात. त्यासाठी या प्रकारच्या यांत्रिक सोयी शिकून घेणे आवश्यक ठरते.

७.३. संदर्भक्रम

एखाद्या ग्रंथातील मजकुराचा जेव्हा प्रथमोल्लेख येतो, तेव्हा तळटिपेत संदर्भविषयक माहिती संपूर्ण द्यावी लागते. तीत पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव होतो : १) ग्रंथकारनाम, २) ग्रंथनाम, ३) प्रकाशनविषयक माहिती (विशेषतः स्थल, काल), ४) खंड-पृष्ठांक. तीच टीप पुनरुक्त झाल्यास पहिल्या संदर्भाचा हवाला देऊन टीप संक्षेपरूपाने द्यावयाची असते. तळटिपेतील ग्रंथविषयक संपूर्ण संदर्भात पुढील गोष्टी क्रमाने द्याव्या :

- (१) ग्रंथकारनाम : आधी आद्याक्षरे, नंतर आडनाव आणि स्वल्पविराम.
- (२) ग्रंथनाम : हस्तलिखितामध्ये हे अधोरेखित करावे. (अधोरेखन हे इंग्रजीत 'इटालिक्स' मुद्रणाची खूण असते. मराठीत पूर्वी ठळक ठसा वापरला जात असे, मात्र मौज मुद्रणालयासारख्या नामवंत मुद्रणालयात यासाठी देवनागरीचे तिरपे टंक उपयोजित असत. आज संगणकीय छपाईत देवनागरीचे तिरपे ठसे सहज उपलब्ध आहेत.) पुढे स्वल्पविराम.

- (३) संपादक वा भाषांतरकार यांचे नाव : क्र. १ प्रमाणे फक्त प्रारंभी 'संपा.' किंवा 'भाषां.' असे संक्षेपीकरण घालावे.
- (४) आवृत्तीचा उल्लेख : एकाहून अधिक आवृत्त्या निघालेल्या असल्यास आवृत्तीचा अंक टाकावा. सुधारलेली आवृत्ती असल्यास 'सु. आ.' असा निर्देश करावा. पुढे स्वल्पविराम.
- (५) प्रसिद्धिस्थल : ग्रामनाम देऊन पुढे स्वल्पविराम.
- (६) प्रकाशकनाम : हे प्रबंधाच्या शेवटच्या संदर्भसूचीत द्यावे. प्रकरणातील तळटिपांत देण्याची आवश्यकता नाही. छोट्या शोधनिबंधाला वा लेखाला काही वेळ संदर्भसूची नसते. अशा वेळी ग्रंथाच्या प्रथम टिपेत प्रकाशकनाम द्यावे. पुढे स्वल्पविराम.
- (७) प्रसिद्धिकाल : प्रायः सन द्यावा. पुस्तकाच्या आतल्या पानावर (Title page) शक दिलेला असल्यास 'श.' असा निर्देश करावा. वृत्तपत्राच्या संदर्भात पूर्ण दिनांक द्यावा. पुढे स्वल्पविराम.
- (८) खंडाचा अंक : अवश्य असल्यास. स्वल्पविराम.
- (९) पृष्ठांक : एक वा अनेक पृष्ठे असली, तरी मराठीत 'पृ.' हे संक्षेपीकरण योजावे. पुढे पूर्णविराम.

वरील ४ ते ७ क्रमांकांत प्रकाशनविषयक माहिती आहे, ती इंग्रजीत वाटोळ्या कंसात देण्याचीही पद्धत आहे. मराठीत तशी प्रथा पाडण्याचे कारण नाही. प्रबंधात 'कोणी म्हणतात', 'काहींचे असे मत आहे' अशांसारखे मोघम उल्लेख टाळावे. प्रबंधाच्या गाभ्यात लेखक वा ग्रंथ यांचा नामोल्लेख पूर्णपणे झाला असल्यास त्याची पुनरुक्ती तळटिपांत करू नये. ग्रंथाच्या आतल्या पहिल्या पानावरचीच माहिती टिपेत नोंदवली पाहिजे. कधी कधी प्रकाशनस्थल आणि मुद्रणस्थल एक नसते, हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. तळटिपांचे काही ठळक नमुने पुढे दिले आहेत :

ग्रंथसंदर्भ :

१. बा. गं. टिळक, श्रीमद् भववद्रीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र, ६वी आ., पुणे, १९५०, पृ...

२. वि. स. खांडेकर, सहा भाषणे, पुणे, १९४१, पृ....

३. श्रीज्ञानेश्वरी, संपा. वि. का. राजवाडे, धुळे, श. १८३१, १-१.

नियतकालिकातील लेखाचा संदर्भ :

१. अ. का. प्रियोळकर, “गोविंद नारायण माडगांवकर,” मराठी संशोधन पत्रिका, व. १२, अं. ३ (एप्रिल, १९६५), पृ. १-२४.

वृत्तपत्रीय लेखाचा संदर्भ :

१. मुकुंद सोनपाटकी, “इथे सुरू होण्याआधी संपते कहाणी!”, महाराष्ट्र टाईम्स, (रविवारची पुरवणी), २४-५-१९७०, पृ.५.

लेखसंग्रहांतर्गत लेखसंदर्भ :

१. ज. नी. कर्वे, “जीवशास्त्र”, विज्ञानबोध, संपा. श्री. म. माटे, पुणे, १९५६, पृ. २३४.

कोशांतर्गत स्वाक्षरीयुक्त लेखाचा संदर्भ :

१. इ. इ. केलेट, “स्पिनोझा”, एन्सायक्लोपिडिया ऑफ रिलीजन् अँड एथिक्स, संपा. जेम्स हेस्टिंग्ज् खं. ११, १९२१., पृ...

दोन ग्रंथकारांच्या ग्रंथाचा संदर्भ :

१. नरहर कुरुंदकर व शिवाजी गऊळकर, रिचर्ड्स्ची कलामीमांसा, औरंगाबाद, १९६२, पृ. ४१.

- तिहीपेक्षा अधिक ग्रंथकार असल्यास पहिल्याचा पूर्ण उल्लेख करून पुढे ‘इ.’ म्हणावे.

ग्रंथालयीन हस्तलिखिताचा संदर्भ :

१. “एकनाथी भागवत” (ह. लि.) मराठी संशोधनमंडळ, बा. क्र. ३२५, पृ. ३४.

हस्तलिखित खाजगी संग्रहातील असल्यास त्याला बाडांक नसतो. अशा वेळी त्याची लांबी-रुंदी व त्याची स्थिती यांचे वर्णन द्यावे. तसेच ज्या दिनांकाला ते पाहिले, तो दिनांक नोंदवावा. दुसऱ्या व्यक्तीस ते झटकन ओळखता आले पाहिजे. हस्तलिखिताचे नाव नेहमी अवतरणात टाकावे.

सरकारी दफ्तरातील संदर्भ :

१. डी. पी. आय. खं. १, १८७१-७२, पृ. २०५-२०६.

खाजगी पत्राचा संदर्भ :

१. अनंत काणेकर यांचे शं. वा. किलोस्कर यांस पत्र, दि. १५-१०-१९६५.

पौराणिक अभिजातग्रंथ आणि काव्यनाटके यांचे संदर्भ देताना पृष्ठांऐवजी कांड-पर्व-विभाग, प्रसंग-अध्याय-प्रकरण, श्लोक-ओवी-ओळ, दशक-समास-ओवी, अंक-प्रवेश-ओळ, असे उतरत्या घटकांचे आकडे क्रमाने द्यावे. दोन आकड्यांमध्ये दशांशचिन्ह किंवा अपसारणचिन्ह घालावे व शेवटी पूर्णविराम द्यावा.

अन्य ग्रंथाचा हवाला देऊन नोंदलेला दुय्यम संदर्भ :

१. सीमियन बेंजामिन वॉकर, काव्यदोषविवेचन, मुंबई, १८८३, पृ. ३१.

- कृ. भि. कुलकर्णी, आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांती, मुंबई, १९५६.
पृ. २०० वरून उद्धृत.

येथे वॉकरकृत मूळ ग्रंथ उपलब्ध झालेला नसल्याने कुलकर्णी यांच्या ग्रंथावरून आधार घेतल्याचे स्पष्ट होते.

इंग्रजी ग्रंथाचा संदर्भ :

इंग्रजी ग्रंथांचा संदर्भ रोमनमध्ये देणे उत्तम. विशेषनामांच्या उच्चारबाबत अनेकदा घोळ पडतो. मात्र संदर्भ देवनागरीत दिल्यास उच्चारकोश पाहूनच द्यावा. तसेच कॅपिटल अक्षरासंबंधीचे नियम पाळावे.

प्रकाशनस्थलकाल-संदर्भ :

ज्या वेळी प्रकाशनस्थले एकाहून अधिक दिलेली असतील, तेव्हा प्रमुख कार्यालयाचे गाव किंवा प्रथमोल्लिखित शहर प्रकाशनस्थल म्हणून द्यावे. मुखपृष्ठावर वा आत प्रकाशनकाल मिळत नसेल, तर तो प्रस्तावनेच्या अंती दिलेला असल्यास पाह्यावे. तेथेही काळ मिळत नसेल, तर 'का.ना.' (प्रकाशनकाळ नाही) अशी नोंद करावी. काही ग्रंथांची प्रसिद्धी एकाहून अधिक वर्षे होत राहिलेली असते. अशा वेळी पहिल्या आणि शेवटच्या खंडाच्या मध्ये अपसारणचिन्ह घालून प्रसिद्धिवर्ष द्यावे. उदा. १९३२-१९३८.

अमुद्रित साधनांचा संदर्भ :

अमुद्रित साधनांचा संदर्भ देताना ग्रंथनाम अधोरेखित न करता ते दुहेरी अवतरणात टाकावे. उच्च पदवीसाठी सादर केलेले प्रबंध विद्यापीठे वा संशोधनसंस्था यांतून अमुद्रित स्वरूपातही असतात. अशा साधनांच्या टिपा देताना प्राप्तस्थल, प्रबंध सादर केल्याचे वर्षही द्यावे लागते. अशा साधनांचे स्वरूपही “ह.लि.” (हस्तलिखित), “टं.लि.” (टंकलिखित), “छा. लि.” (छायालिखित), “संग.लि.” (संगणकलिखित) असे निर्देशित करावे. संदर्भाची पुनरुक्ती न करता मागील टिपेचा हवाला दिल्याने किंवा संक्षेप केल्याने टिपांना सुटसुटीतपणा येऊन वेळ वाचतो.

तळटिपांतील विरामाविषयी सर्वसाधारण नियम असा की, प्रारंभीच्या टिपांनंतर आणि शेवटच्या पृष्ठांकानंतर पूर्णविराम येतो, तर मध्ये येणाऱ्या प्रत्येक प्रकारच्या माहितीनंतर स्वल्पविराम येतो. प्रकाशकनाम गोल कंसात देण्याची पद्धतही इंग्रजीत रूढ आहे. तसेच काहींची विरामचिन्हांची पद्धतही वेगळी आढळते. पण एकच एक पद्धत सर्व प्रबंधभर योजावी, ही यातली महत्त्वाची शर्त आहे.

७.४. ‘तत्रैव’ आणि ‘उनि’

एकाच साधनाचा संदर्भ जेव्हा लागोपाठ येतो, तेव्हा ‘तत्रैव’ हा अधोरेखित शब्द योजावा आणि पृष्ठांक द्यावा. हा इंग्रजी 'Ibid'चा पर्याय होय. यासाठी पूर्वी ‘कित्ता’ हा शब्द योजीत असत. एखाद्या साधनाचा संदर्भ एकदा पूर्ण येऊन गेल्यानंतर मध्ये इतर साधनांचे संदर्भ येऊन पुनश्च त्याच साधनग्रंथाचा संदर्भ आल्यास ग्रंथकारनाम देऊन ‘उनि’ (उपरिनिर्दिष्ट) हा संक्षेप योजावा व पृष्ठांक द्यावा. ‘उनि’ हा इंग्रजी 'op. cit' चा पर्याय होय. मागे येऊन गेलेल्या त्याच ग्रंथाच्या त्याच परिच्छेदाचा संदर्भ असल्यास इंग्रजीत 'loc. cit' हा संक्षेप योजतात. त्यासाठी ‘उनि. प.’ (उपरिनिर्दिष्ट परिच्छेद) असे संक्षेपीकरण योजावे. परंतु ते मराठीत रूढ करण्याची तादृश आवश्यकता नाही. अशा टिपांची काही उदाहरणे :

१. ऑस्टिन वॉरेन व रेने वेलेक, *थिअरी ऑफ लिटरेचर*; लंडन १९५५, पृ. ८३.

२. तत्रैव, पृ. ८५.

३. ना. ग. जोशी, *तुलनात्मक छंदोरचना*, मुंबई, १९६८, पृ. १०३.

४. आय्. ए. रिचर्डस्, सी. के. ऑगडेन व जेम्स वूड, *दि फाउंडेशन्स ऑफ एस्थेटिक्स*, न्यूयॉर्क, १९२५, पृ. ७९.

५. ड्वाइट बोलिंजर, *आस्पेक्ट्स् ऑफ लँग्वेज*, न्यूयॉर्क, १९६८, पृ. २७१.

६. ना. ग. जोशी, *उनि*, पृ. १०५.

७. बोलिंजर, *उनि*, पृ. २७५.

८. वॉरेन व वेलेक, *उनि*, पृ. २३०.

येथे टीप ६ मध्ये 'उनि' पूर्वी ग्रंथकाराचे आद्याक्षरयुक्त उपनाव योजले आहे, तर ७ व ८ मध्ये केवळ उपनाव योजले आहे. याचे कारण असे की, मराठीत 'जोशी' नामक लेखक अनेक आहेत. एखाद्या ग्रंथाचा उल्लेख एकाच प्रकरणात वरचेवर येत असेल तर पहिल्या टिपेच्या वेळी संपूर्ण माहिती देताना त्याचा संक्षेपही कंसात निर्दिष्ट करावा आणि तो पुढील टिपेसाठी योजावा. उदा :

१. बा. सी. मर्ढेकर, *साँदर्य आणि साहित्य* (मर्ढेकर), मुंबई, १९७०, पृ. १५.

२. मर्ढेकर, पृ. १६.

ग्रंथाच्या शेवटी संदर्भसूचीत तपशीलवार सर्व निर्देश करण्याची शर्त पाळलेली असल्यास टिपेचा संक्षेप आणखीही एका पद्धतीने करता येतो. ती पद्धत म्हणजे आडनाव, प्रकाशनवर्ष आणि पृष्ठांक या तीन गोष्टींचीच नोंद करणे. ही पद्धत सुटसुटीत आहेच; शिवाय एखादा विषय कालक्रमानुसार कसा विकसित होत गेला, त्याचे चित्र झटकन समोर येण्याच्या दृष्टीने ती खास उपयुक्त आहे. या पद्धतीत एका प्रकाशनवर्षात एकाच ग्रंथकाराच्या दोन ग्रंथांची नोंद येत असेल तर वर्षापुढे क, ख इत्यादी अक्षरे जोडता येतात. उदाहरणार्थ, धनंजय कीर यांच्या १९६६ साली प्रसिद्ध झालेल्या सावरकर (इंग्रजी) व आंबेडकर (मराठी) यांच्या चरित्रांची नोंद अशी देता येईल :

कीर, १९६६ क, पृ. ३२.

कीर, १९६६ ख, पृ. ५०.

मात्र मर्ढेकरांच्या दोन ग्रंथांचा उल्लेख प्रकरणात आलतून पालतून येणार असेल, तर हा संक्षेप उपयोगी पडणार नाही. तेथे यथास्थल 'तत्रैव' किंवा 'उनि'

यांचा उपयोग करावा. एकाच साधनाच्या दोन टिपांच्या दरम्यान अन्य साधनांच्या टिपा आलेल्या नसतील आणि मधे बरीच पाने जात असतील, तर वाचकाला मागे धुंडाळावे लागू नये, म्हणून 'तत्रैव' न योजता पुन्हा ग्रंथनिर्देश करावा. संपूर्ण संदर्भ देण्यास लेखकाला केव्हाही मुभा असते. पुस्तकाचे शीर्षक प्रदीर्घ असल्यास ते सर्व पहिल्या संदर्भात द्यावे. पुढे ग्रंथकारनाम किंवा ग्रंथनाम यावरून संक्षेप तयार करून तो द्यावा. उदाहरणार्थ - 'जॉर्ज जर्ल्डिस, *विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष या विषयांवरचे संवाद*, मुंबई १८२९' या पुस्तकाच्या संदर्भात 'जॉर्ज जर्ल्डिस, *विद्येचे उद्देश इ.*' असा संक्षेप करावा. याच धर्तीवर काप्र (*काव्यप्रकाश*), गीर (*गीतारहस्य*), एभा (*एकनाथी भागवत*) असे संक्षेप करण्यास हरकत नाही. पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी ग्रंथनामातील पहिला शब्द किंवा ग्रंथकाराचे उपनाम हे पुनर्निर्देशाचे संक्षेप अधिक व्यवहार्य होत. एकाच ग्रंथकाराच्या एकाहून अधिक ग्रंथांचा संदर्भ येत असेल, तर ग्रंथनामावरून संक्षेप करावा.

तळटिपांत आणि ग्रंथात सोयीसाठी आणखीही काही संक्षेप योजावे. उदाहरणार्थ,

अ.-अध्याय,	तु.-तुला (तुलना करा),
अं.-अंक,	नआ.-नवी आवृत्ती,
अनाम-नाव नसलेला ग्रंथकार,	नभा.-नवभारत,
आ.-आवृत्ती,	निमा.-निबंधमाला,
इ.-इत्यादी,	पु.-पुस्तक,
एनइडी.-न्यू इंग्लिश डिक्शनरी (ऑक्सफर्ड),	पुविप.-पुणे विद्यापीठपत्रिका,
ओ.-ओवी,	प्र.-प्रकरण,
के.-केसरी,	भाईसंमंवा-भारत इतिहास संशोधक मंडळ
खं.-खंड	वार्षिक,
टॅलि.-टंकलिखित,	भाषां.-भाषांतर; भाषांतरकार,
छालि.-छायालिखित,	मज्ञाको.-महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश,
जएसोबा.-जर्नल ऑफ दि एशियाटिक	मविको.-मराठी विश्वकोश,
सोसायटी ऑफ बॉम्बे,	मशाको.-महाराष्ट्र शब्दकोश,
जबॉयु.-जर्नल ऑफ दि युनिव्हर्सिटी ऑफ बॉम्बे,	मसंप.-मराठी संशोधनपत्रिका,
जएसएनडीटीयु.-जर्नल ऑफ श्रीमती नाथीबाई	मसाप.-महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका,
दामोदर ठाकरसी विमेन्स युनिव्हर्सिटी,	मॉरि.-मॉडर्न रिव्यू,

मोको.-मोल्सवर्थकृत डिकशनरी, मराठी अॅन्ड इंग्लिश,	संपा.-संपादक,
यथा.-यथामूल	सास.-साहित्य सहकार,
वि.-विभाग,	सुआ.-सुधारलेली आवृत्ती,
विज्ञावि.-विविधज्ञानविस्तार,	स्तं.-स्तंभ,
सं.-संस्कृत,	हलि.-हस्तलिखित.

प्रत्येक शब्दाच्या प्रथमाक्षरी संक्षेपानंतर पोकळ शून्य वा पूर्णविरामाचे चिन्ह देण्याचीही पद्धत आहे. उदा. 'उनि' हा संक्षेप 'उ.नि.' असा देतात. पण संक्षेप अधिक सुटसुटीत व्हावेत म्हणून मधले चिन्ह गाळावयास प्रत्यवाय नाही. संक्षेपाच्या उच्चारणाबरोबर वाचकाच्या मनात चमत्कारिक किंवा हास्यास्पद कल्पना उमटणार नाहीत, किंवा संक्षेप अति कर्णकटू होणार नाही, हे पाहणे आवश्यक आहे. या सर्व संक्षेपाची संकलित अशी सूची प्रबंधाच्या प्रारंभी द्यावी आणि तीत दिलेले संक्षेप प्रबंधलेखनात सर्वत्र कटाक्षाने पाळावे.

७.५. संदर्भसूची व मराठीची आनुपूर्वी

प्रबंधाच्या प्रकरणातील तळटिपा आणि शेवटी जोडण्याची साधनसूची किंवा संदर्भसूची यांत परस्परपूरकता असते. तळटिपा आधारनिर्देशासाठी असतात तर संदर्भसूचीचा हेतू साधनविषयक सर्व माहिती पुरवण्याचा असतो. पदटिपांतील नोंदीत संक्षेप वा हवालें चालतात; संदर्भसूचीत ते चालत नाहीत. एकाच ग्रंथकाराच्या एकाहून अधिक ग्रंथांची नोंद अकारविल्ह्यानुसार किंवा आनुपूर्वीला धरून एकत्र येते. अशा वेळी पहिल्या ग्रंथाच्या नोंदीत ग्रंथकाराचे नाव दिल्यानंतर पुढील नोंदीत त्याची पुनरावृत्ती करू नये; ग्रंथकारनामाच्या जागी सुमारे दीड इंच लांबीची रेषा ओढून पूर्णविराम द्यावा. शोधनिबंधाच्या शेवटी संदर्भसूची द्यावयाची नसेल, तर प्रकाशनविषयक माहिती तळटिपांतून दिली गेली पाहिजे. तळटिपेतील नोंद आणि संदर्भसूचीतील नोंद यातला एक ठळक फरक म्हणजे तळटिपेत ग्रंथकाराच्या आद्याक्षरांनी किंवा पाळण्यातल्या नावाने प्रारंभ होतो; तर संदर्भसूचीत आडनावाने प्रारंभ होतो.

या दोन नोंदीतील फरक पुढीलप्रमाणे :

टिपेतील/तळटिपेतील नोंद :

१. से. श्री. पगडी, *जीवनसेतु*, पुणे, १९६९, पृ. ४१.

संदर्भसूचीतील नोंद :

१. पगडी, सेतुमाधवराव श्रीनिवास, *जीवनसेतु*, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९६९.

सामान्यतः संदर्भसूचीत ग्रंथकारनाम देताना 'डॉ.', 'प्रा.' इत्यादी पदव्या लावू नयेत. टिळकांची लोकमान्य किंवा गांधींची महात्मा ही पदवी विवेचनाच्या ओघात लावावी लागते. कारण त्यानेच त्यांची ओळख पटते. पण टिपांत वा सूचीत आतल्या पहिल्या पानावर (टायटल पेज) जी नोंद असेल, तीच उतरून घ्यावी. तेथे अशी पदवी असेल, तरच ती नोंदावी, ग्रंथावर ग्रंथकाराचे नाव नसेल, तर ग्रंथनामापासून टीप वा नोंद सुरू करावी. संदर्भसूचीतील नोंदी करताना त्या अकारविल्हाने किंवा आनुपूर्वीला धरून कराव्या लागतात. अकारविल्हा वा आनुपूर्वी ठरविताना, विशेषतः जोडाक्षरे त्यांतही 'क्ष' व 'ज्ञ' यांचे स्थान ठरविताना, शंका उद्भवतात. अशा वेळी *महाराष्ट्र शब्दकोश* किंवा *मराठी विश्वकोश* यांसारख्या कोशांतील अकारविल्हाचा क्रम अनुसरावा. जो क्रम अनुसरला असेल, त्यांची प्रबंधात सर्वत्र एकरूपता राखावी. मराठीची आनुपूर्वी कशी असावी, याबाबत रा. श्री. जोग यांनी केलेल्या सूचना सोयीच्या आहेत.^१ या सूचना अशा:

(१) मराठी वर्णमालेची आनुपूर्वी साधारणतः संस्कृतला धरून असावी.

(२) 'ळ', 'क्ष', 'ज्ञ' ह्या उच्चारांना स्वतंत्र, परंतु 'ह' नंतरचे स्थान असावे.

(३) 'अं' ह्या उच्चारास स्वतंत्र मानू नये. 'अ' पुढील वर्णास अनुरूप अनुसासिक असे त्यास समजावे. उदा. अंक-अडक, अंत-अन्त.

(४) विसर्गाबाबतही तेच धोरण ठरवावे, मागील स्वर + र, श, स्, विसर्ग, ह् असे स्वरूप मानावे. उदा. दुर्घटना, दुश्चिन्ह, दुःसह, दुःख.

(५) अर्धस्वर किंवा उष्मे यांच्या आधीच्या अनुस्वाराबाबत संस्कृतचे अनुकरण न करता पुढील वर्णावरून क्रम ठरवावा. संयम, संवाद, संशय, संसद.

(६) अँ व ऑ ह्या उच्चारांचे वेगळेपण आता मान्य झालेले आहे, त्यामुळे या अक्षरांना अ आणि आ ह्यांनंतरचे स्थान देण्यात यावे.

(७) अनुच्चारित अथवा अर्धोच्चारित अनुस्वार ह्य निरनुस्वार मानावा. मात्र पुढील अक्षरांवरून काही भेद करणे शक्य नसल्यास निरनुस्वार वर्ण आधी व

अस्पष्टानुस्वार वर्ण नंतर अशी योजना करावी. उदाहरणार्थ नाव, नांव.

(८) तत्सम शब्द आज निराळ्या प्रकारे मराठीत रूढ झाला असेल तर त्याचे मराठी रूप मान्य करावे. उदाहरणार्थ चिन्ह, आल्हाद.

शेवटच्या संदर्भसूचीतील माहिती शक्य तितकी तपशीलवार द्यावी. विशेषतः हस्तलिखितादी दुर्मीळ साधनांच्या बाबतीत ती देणे अत्यावश्यक ठरते. खाजगी संग्रहातील हस्तलिखिताला बाडांक असणे शक्य नाही. अशा स्थितीत त्याचे संपूर्ण वर्णन (त्रुटित की संपूर्ण, पृष्ठे, लांबी, रुंदी इ.) द्यावे. काही चांगल्या ग्रंथात संदर्भसूचीतील साधनांचे स्थूल स्वरूप, उपयुक्तता आणि महत्त्वही नोंदवून ठेवलेले असते. अशी संदर्भसूची पुढीलंास मार्गदर्शक ठरते.

७.६. सामाजिक व इतर विज्ञानांमधील पद्धती

संशोधनामध्ये वापरलेल्या संदर्भसाधनांची नोंद करण्याची वर दिलेली पद्धत साहित्याच्या संशोधनामध्ये रूढ आहे. सध्या वेगवेगळ्या अभ्यासक्षेत्रांमधील व्यावसायिक व संशोधनात्मक संस्थांनी आपापल्या क्षेत्रातील लेखन व संशोधनासाठी काही संकेतपद्धती रूढ केलेल्या आहेत. अमेरिकेतील विद्यापीठांनी आणि व्यावसायिक संस्थांनी, तसेच त्यांनी चालविलेल्या संशोधनात्मक नियतकालिकांनी आपापल्या क्षेत्रांसाठी वेगवेगळ्या संकेतपद्धती विकसित केलेल्या आहेत, आणि त्यांना आंतरराष्ट्रीय मानदंड म्हणून मान्यताही मिळालेली आहे.^{१०} त्यांतील प्रमुख लेखन-संकेतपद्धती पुढीलप्रमाणे:

- (१) मॉडर्न लॉग्विज असोसिएशन अन्व अमेरिका या संस्थेने निश्चित केलेले लेखन-संकेत एम्. एल्. ए. स्टाइल-शीट आणि हँडबुक फॉर रायटर्स अन्व रिसर्च पेपर्स यांच्या रूपात उपलब्ध आहेत. साहित्य, कला व इतर मानव्यविद्या या क्षेत्रांमधील संशोधनाच्या प्रकाशनासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हे संकेत मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात.
- (२) अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशन या संस्थेने निश्चित केलेले लेखन-संकेत देणारे ए. पी. ए. पब्लिकेशन मॅन्युअल हे मनोविज्ञान, शिक्षणशास्त्र आणि इतर सामाजिक विज्ञानांमधील संशोधनाच्या प्रकाशनांसाठी वापरले जाते.
- (३) काउन्सिल अन्व बायॉलजी एडिटर्स (आता काउन्सिल अन्व सायन्स एडिटर्स) या संस्थेने सी. बी. ई. लेखन-संकेत निश्चित केलेले आहेत. जीवविज्ञान, वैद्यक

इत्यादी क्षेत्रांमध्ये ते वापरले जातात.

- (४) आय ट्रिपल ई किंवा इन्स्टिट्यूट अन्व इलेक्ट्रिकल अँड इलेक्ट्रॉनिक इंजिनिअर्स या संस्थेने तंत्रज्ञानविषयक संशोधनासाठी लेखन-संकेत निश्चित केलेले आहेत.
- (५) शिकागो विद्यापिठाने *द शिकागो मॅन्यअल अन्व स्टाइल* या पुस्तकाद्वारे जे लेखन-संकेत रूढ केलेले आहेत ते प्रामुख्याने संशोधन व विद्वता यांच्या पलीकडे 'प्रत्यक्ष वा वास्तव जगा' विषयी जे लेखन चालते, म्हणजे वृत्तपत्रीय लेखन वा सर्वसामान्य वाचकांसाठी लिहिलेली पुस्तके, इ.साठी हे लेखन-संकेत प्रामुख्याने वापरले जातात.

आपण याच छेदकामध्ये प्रामुख्याने साहित्यसंशोधनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या एम्. एल्. ए.च्या संदर्भपद्धतीचा परिचय करून घेतला आहे. परंतु तिच्याहीपेक्षा अधिक सुटसुटीत पद्धत सामाजिक व इतर विज्ञानांमधील संशोधनामध्ये विकसित झालेली आहे. तिला ए.पी.ए. संदर्भपद्धत वा लेखन-संकेत म्हणतात. तिचा अगदी थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

या पद्धतीमध्ये लेखकनाम आणि प्रकाशनवर्ष यांना प्रमुख स्थान आहे. प्रबंधातील मजकुरामध्ये वा विवेचनामध्ये संदर्भाचे आधार द्यायचे असतील तर पुढील प्रमाणे देतात:

'दामले (१९७०:६) यांनी वाक्याची पुढील व्याख्या दिलेली आहे: ...'

किंवा

'... अशी वाक्याची व्याख्या दामले करतात (१९७०:६).'

किंवा

'मराठीच्या काही व्याकरणकारांनी वाक्याची पुढील व्याख्या दिलेली आहे:

...(दामले, १९७०:६).'

या संदर्भाचे स्पष्टीकरण असे की दामले यांच्या १९७० साली प्रसिद्ध झालेल्या प्रकाशनाचा पृ. ६ चा संदर्भ येथे दिलेला आहे. याला जुळणारी अशी नोंद संदर्भसूचीमध्ये पुढीलप्रमाणे करायची असते:

दामले, मोरो केशव (१९७०) *शास्त्रीय मराठी व्याकरण* (संपा. कृ. श्री.

अर्जुनवाडकर) पुणे: देशमुख आणि कं.

नियतकालिकामधील लेखाचा वा निबंधाचा संदर्भ आधार म्हणून द्यायचा असेल तर हीच पद्धत वापरायची व संदर्भसूचीतील निर्देश पुढीलप्रमाणे करायचा:

पाटील, गंगाधर (१९९१) 'कथनमीमांसा'. *अनुष्टुभ.* व.१५, अं.२ व ३, पृ. ८५-१३०.

गंगाधर पाटील यांचाच दुसरा लेख जर १९९१मध्येच प्रसिद्ध झालेला असेल तर त्या दोन लेखांमध्ये आनुपूर्वी वापरून (१९९१अ) आणि (१९९१आ) असा भेद करून पुढीलप्रमाणे निर्देश करावा:

पाटील, गंगाधर (१९९१अ) 'कथनमीमांसा'. *अनुष्टुभ.* व.१५, अं.२ व ३, पृ. ८५-१३०.

पाटील, गंगाधर (१९९१आ) 'चिन्हमीमांसा : लेखांक दुसरा'. *अनुष्टुभ.* व.१४, अं.४, पृ. १-४, ४५-४९.

संपादित ग्रंथामधील लेख असेल तर सूचीमध्ये पुढीलप्रमाणे निर्देश करावा:

केळकर, अशोक (१९८१) 'भाषावैज्ञानिक संशोधनाच्या नव्या दिशा'. *भाषा व साहित्य: संशोधन.* (संपा. वसंत जोशी), पुणे: महाराष्ट्र साहित्य परिषद, (पृ. ४७-६८) या ग्रंथात समाविष्ट.

एम्. एल्. ए. पद्धती आणि ए.पी.ए. पद्धती यांतील अगदी ठळकपणे जाणवणारा फरक म्हणजे प्रकाशनवर्षाचा उल्लेख हा पहिल्या पद्धतीत नोंदीच्या अगदी शेवटी येतो, तर दुसऱ्या पद्धतीमध्ये तो लेखकाच्या नामानंतर लगेच येतो व त्याचा उपयोग संदर्भ देताना फार महत्त्वाचा ठरतो.

७.७. इंटरनेटवरील साधनांचे संदर्भ

इंटरनेटवर आता ग्रंथ, नियतकालिके वगैरेंचे प्रचंड साठे उपलब्ध होऊ लागल्यामुळे या साधनांचे संदर्भ देण्यासाठी सुस्पष्ट व सुटसुटीत पद्धत वापरणे आवश्यक ठरत आहे. नेहमीच्या लेखांचे वा ग्रंथांचे संदर्भ देताना जसे लेखकनाम आणि लेखाचे वा ग्रंथाचे शीर्षक दिले जाते तसे येथेही दिले जाते. मात्र वापरलेले विशिष्ट संदर्भसाधन इंटरनेटवर कधी पाहिले त्याची नोंद द्यावी लागते आणि इंटरनेटवर कोणत्या स्थळवर ते उपलब्ध झाले त्याचा संगणकीय पत्ता द्यावा

लागतो. याला संगणकीय भाषेत यू आर एल् (युनिव्हर्सल किंवा युनिफॉर्म रिसोर्स लोकेटर) म्हणतात. हा पत्ता टंकलेखनाचे प्रमाद टाळून अचूकपणे द्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, Andrew Harnack, Eugene Kleppinger या दोघांनी मिळून इंटरनेटवरील साधनांचा उपयोग कसा करावा यावर एक ग्रंथ तयार करून त्याची काही प्रकरणे इंटरनेटवरच उपलब्ध करून दिलेली आहेत. या संगणकीय साधनाचे शीर्षक आहे ध्वल्हा! a reference guide to using internet resources (२००३). आपल्या संशोधनामध्ये या साधनाचा संदर्भ द्यायचा असेल तर प्रथम लेखक-नाम, त्यानंतर साधनाचे शीर्षक, (असल्यास) प्रकाशनवर्ष, संशोधकाने माहिती कधी उपलब्ध करून घेतली (रिट्रीव्हल) तो महिना व वर्ष, आणि त्या साधनाचा संगणकीय पत्ता, अशा प्रकारे संदर्भ देतात. उदाहरणार्थ,

Harnack, Andrew & Eugene Kleppinger *Online! a reference guide to using internet resources* (2003) Retrieved July 25, 2006, from <http://www.bedfordstmartins.com/online/index.html>

येथे विशिष्ट संकेतस्थळावर उपलब्ध असणारा माहितीचा साठा विशिष्ट संगणकीय प्रक्रियेमुळे दुसऱ्या स्थळावर स्थलांतरित केला जातो व त्यामुळे मूळ साधनाचा संगणकीय पत्ता नीटपणे समजून घेणे आवश्यक आहे:

<http://www.bedfordstmartins.com/online/index.html>

या पत्त्याच्या वेगवेगळ्या भागांची नावे पुढील प्रमाणे:

http: याला प्रोटोकॉल (पूर्ण विस्तार : हायपर टेक्स्ट ट्रॅन्सफर प्रोटोकॉल) म्हणतात;

www.bedfordstmartins.com याला होस्ट नेम म्हणतात (हे वैश्विक माहितीजालामधील एक संकेतस्थळ आहे);

online याला पाथ टु डॉक्युमेंट म्हणतात;

index.html हे आपण वापरलेल्या विशिष्ट ग्रंथाचे फाइल नेम होय (म्हणजे आपण वापरलेला ग्रंथ या नावाच्या फाइलमध्ये साठवून ठेवलेला आहे).

ही संपूर्ण पद्धत आत्मसात करण्यासाठी मराठीमधील संशोधकाला आता केवळ संगणकीय साक्षरतेच्या पातळीवर राहून चालणार नाही. अधिक वरच्या पातळीवरची संगणकीय क्षमता आता संशोधनाने स्वतःच्या अंगी बाणवणे आवश्यक ठरते आहे.

८. विषयसूची

कोणत्याही विवेचक ग्रंथाच्या शेवटी ग्रंथात आलेल्या विषयांची सूची अकारविल्हाने व पृष्ठांकासह देणे फार उपयुक्त ठरते. अभ्यासकाला कथा-कादंबरीतील निर्देश धुंडाळण्याची वेळ क्वचितच येते, पण प्रबंधातील वा विवेचक ग्रंथांतील विशिष्ट संदर्भ वारंवार पाहावे लागत असतात. मराठीमधील अशा ग्रंथांना पुष्कळदा विषयसूची नसतात. त्यामुळे अपेक्षित माहिती मिळविताना वेळ वाया जातो. तेव्हा कोणत्याही विवेचक स्वरूपाच्या ग्रंथाच्या वा प्रबंधाच्या शेवटी विषयांच्या उल्लेखांची सूची देणे आवश्यक मानले पाहिजे. ग्रंथातील विषयोल्लेखांच्या नोंदी असणाऱ्या या सूचीला 'विषयसूची' किंवा 'दर्शिका' (इंडेक्स) म्हणतात. तीत ग्रंथात उल्लेखिलेली व्यक्तिनामे, ग्रंथनामे, स्थलनामे, संस्थानामे, संज्ञा, घटना वा विषय अकारविल्हाने पृष्ठांकासह द्यावयाचे असतात. ही सूची संकलित स्वरूपाची किंवा वर्गीकृत (क्लॉसिफाइड) किंवा पृथक्करणात्मक (अॅनलिटिकल) अशी असू शकते. दशिकेची प्रकारशः विभागणी ग्रंथाचे स्वरूप व अभ्यासकांच्या अपेक्षा यांना धरून करावी. ग्रंथारंभीची अनुक्रमणिका आणि ही विषयसूची या दोन्ही परस्परपूरक असतात. अनुक्रमणिकेत ग्रंथातील विषय पृष्ठांकांसह तपशीलवार दिलेले असतील, तर विषयसूचीत त्यांची पुनरुक्ती करू नये. विषयसूचीतील नोंद ग्रंथकाराची असेल व ती पोटविभाग पाडून द्यायची असेल, तर ग्रंथकाराच्या आयुष्यातील ठळक घटना आणि त्याचे ग्रंथ यांच्या नोंदी कालानुक्रमे देऊन पृष्ठांक द्यावा. ही नोंद एखाद्या घटनेची असेल तर तिचा प्रारंभ, रचना व स्वरूप, तिची वाढ किंवा पुस्ती-दुरुस्ती आणि सद्यःस्थिती अशा क्रमाने पोटविभाग पाडता येतील.^{११} विषयसूचीतील नोंदीसाठी वर 'संदर्भसूची'च्या संदर्भात सांगितलेली आनुपूर्वीची किंवा अकारविल्ह्याची पद्धत अंगीकारावी. नोंदीच्या उल्लेखानंतर स्वल्पविराम देऊन पुढे पृष्ठांक द्यावा. विषयसूचीतील व्यक्तिनामांच्या पृष्ठांसह केलेल्या नोंदींचा नमुना असा:

अनाम, १२५

अॅक्वर्थ, हॅरी अर्बथनॉट ३००

आत्रे, त्रिंबक नारायण २५०

ऑस्टिन, जेन, २४४

कदम, संभाजी ५४

कॅरे, विल्यम, ६१, ७२

शोधनिबंधाची लेखनपद्धती

केशवसुत, १०, २३, ४५, २१०

गाडगीळ, गंगाधर, ४५०

गॉमिश, सिमाव, ३४८

जाधव, रा. ग., २०१

राजवाडे, वि. का., ४०, ६२

सावरकर, वि. दा., २०, १५५

(येथे 'अँ' चा क्रम 'अ' नंतर आणि 'ऑ' चा क्रम 'आ' नंतर ठेवलेला आहे. संस्कृतच्या आनुपूर्वीमध्ये 'ज्ञ' चा क्रम 'ज' नंतरचा असल्याने 'जाधव' नंतर 'ज्ञानदेव' येईल. परंतु मराठी मुळाक्षरव्यवस्थेनुसार 'ज्ञ' हे जोडाक्षर न मानता स्वतंत्र अक्षर मानले जाते व त्याचा क्रम अगदी शेवटी येतो. त्याचप्रमाणे 'क्ष' हेही जोडाक्षर न मानता स्वतंत्र अक्षर मानले जाते व त्याचा क्रम 'ज्ञ' च्या आधी येतो.)

संगणकाच्या साहाय्याने ज्या निबंधाचे वा प्रबंधाचे लेखन झालेले आहे त्यातील आज्ञावलीद्वारे सूची यांत्रिकपणे तयार करण्याचीही सोय आहे. ती मराठी संशोधकांनी नीट आत्मसात करायची वेळ आलेली आहे.

९. संशोधनाची मांडणी

९.१. प्रकरण-विभागणी व छेदक-विभागणी

शोधनिबंधाचा वा प्रबंधाचा उपोद्घात आणि उपसंहार थोडक्यात पण सुस्पष्ट असा असला पाहिजे. प्रबंधाची विभागणी यथायोग्य प्रकरणांत केलेली असावी. प्रकरणांना अन्वर्थक शीर्षके द्यावीत. प्रबंधाची विभागणी ठोकळ मानाने पुढीलप्रमाणे होईल :

(१) मुखपृष्ठ :

(२) प्रास्ताविक : हे शक्य तितके संक्षिप्त असावे. त्यात पुढील विषय यावेत:

(अ) विषयाचे कुतूहल कसे निर्माण झाले ? (आ) नवीन सिद्धान्त कोणता मांडला आहे ? (इ) मूलभूत साधनांविषयी काही खास उल्लेख (ई) विषयविस्ताराची रूपरेषा (उ) ऋणनिर्देश.

(३) विषयानुक्रमणिका : प्रबंधातील सर्व प्रकरणांची, त्यातील पोटमथळ्यांसह आणि पृष्ठांकांसह नोंद करावी. शिवाय परिशिष्टे, विविध प्रकारच्या दर्शिका (Indices), संदर्भसूची यांचीही पृष्ठांकांसह नोंद करावी.

(४) संक्षेपसूची : वारंवार पुनरुक्ती टळावी म्हणून ज्या संदर्भग्रंथासाठी संक्षेपाक्षरे योजलेली असतील, त्यांचे स्पष्टीकरण या सूचीत यावे, तसेच कंसादी चिन्हांचे स्पष्टीकरण करावे.

- (५) उपोद्घात किंवा प्रकरण १ ले : काही निबंधांत औपचारिक प्रस्तावना आवश्यक असेल, काहींत एकदम विषयप्रवेश करता येईल. हे प्रकरण आटोपशीर असावे.
- (६) प्रत्यक्ष प्रबंध किंवा ग्रंथाचा गाभा : याची प्रकरणे आणि उपविभाग नेमके असावे. शीर्षके आणि उपशीर्षके आशय स्पष्ट करणारी असावीत; आलंकारिक नसावी.
- (७) उपसंहार : यात मागील प्रकरणांचा सारांश एकत्र देण्याची पद्धती आहे. परंतु प्रकरणांच्या उपक्रमोपसंहारात सारांश येऊन गेलेला असेल, तर तो पुन्हा देण्यात स्वारस्य नसते. तेव्हा यात सर्व धागेदोरे एकत्र करण्याचा प्रयत्न करून विचारमंथनाचे नवनीत देण्याचा प्रयत्न करावा.

परिशिष्टे : परिशिष्टांनाही आशय स्पष्ट करणारी शीर्षके असावी. कालपट, सनावल्या, वंशवृक्ष, यांच्या जंत्रीसाठी किंवा काही प्रदीर्घ मूलभूत साधने देण्यासाठी परिशिष्टांचा उपयोग केला जातो.

संदर्भसूची : संदर्भसूचीसंबंधीच्या विभागणीचे विवेचन वर केले आहे.

विषयसूची वा दर्शिका (Index) : संदर्भसूचीनंतर परिशिष्टात विषयसूचीही द्यावी. त्यात व्यक्तिनामे, ग्रंथनामे, स्थलनामे, संज्ञा, विषयनामे असे प्रकार होऊ शकतात.

प्रबंधाचे पृष्ठांकन पद्धतशीर असावे, इंग्रजीत प्रास्ताविकाचे पृष्ठांकन रोमन करण्याची प्रथा आहे. मौज-प्रकाशनांमधून हे पृष्ठांक अक्षरी दिलेले आढळतात. वीस-पंचवीस पृष्ठांहून अधिक नसल्यास हे सोयीचे ठरते. प्रस्तावनेनंतरचे पृष्ठांकन साधनसूचीच्या अंतापर्यंत अगदी क्रमानेच व्हावे.

संशोधनविषयाची समग्र मांडणी करताना त्या विषयाला उपविषयांमध्ये विभागून शोधनिबंधामध्ये छेदक व उपछेदक वापरता येतात तर प्रबंधामध्ये प्रकरणवार विभागणी करून प्रत्येक प्रकरणामध्ये छेदक व उपछेदक अशी विभागणी करणे चांगले. आपण प्रस्तुत पुस्तिकेचेच उदाहरण घेऊ. या पुस्तिकेची विभागणी दहा छेदकांमध्ये कशी केली आहे ते पाहावे आणि काही छेदकांमध्ये उपछेदकही कसे वापरले आहेत ते पाहावे. ही पुस्तिका संशोधनासंबंधीची आहे. या मूळ विषयाचे आठ उपविषय निश्चित केले: विषयाची निवड, वाचन, संदर्भशोध, टिपणे, संदर्भसाधने, संदर्भप्रक्रिया, विषयसूची, आणि संशोधनाची मांडणी. सुरुवातीला

प्रास्ताविक व अखेरीस समारोप असे आणखी दोन छेदक निश्चित केले व त्यामुळे एकूण छेदक १० झाले. छेदकांना १, २, ३ ... १०. असे क्रमांक दिले. काही ठिकाणी उपछेदक आवश्यक वाटले. उदाहरणार्थ, सातवा छेदक 'संदर्भप्रक्रिया'. यामध्ये सात उपछेदकांना ७.१, ७.२, ७.३ ... ७.७ असे क्रमांक दिले. त्यातही ७.२ टिपा/तळटिपा या उपछेदकाच्या अंतर्गत दोन उप-उपछेदक आवश्यक वाटले. त्यांना ७.२.१ व ७.२.२ असे क्रमांक दिले. या प्रकारच्या व्यवस्थेमुळे एकूण मांडणीला सुटसुटीतपणा येतो आणि विषयाच्या मांडणीचा विकास कसा केलेला आहे ते वाचकाला अनुक्रमणिकेवरूनच स्पष्टपणे समजते.

१.२. शैली

संशोधनपर लेखनाचा हेतू सत्यदर्शन हा असतो. सत्यनिष्ठा, वस्तुनिष्ठा, प्रमाण तर्कशुद्धता आणि साधननिष्ठा हे त्याचे प्रमुख भाग असतात. 'नामूलं लिख्यते...' ही त्याची प्रतिज्ञाच असते. त्यामुळे अशा लेखनात टिपा वा तळटिपा, अवतरणे, आलेख, आकृत्या, आकडेवारी यांचे असाधारण महत्त्व असते. साहजिकच नेहमीच्या लेखनापेक्षा अशा लेखनाचा ओघ खंडित होणे अपरिहार्य असते. विवेचनाची गतिमानता येथे तेवढी अपेक्षित नसते. त्यामुळे या लेखनाला मुद्दाम चटकदार बनविण्याचा प्रयत्न करू नये. हाती घेतलेल्या विषयांसंबंधीच्या लेखकाच्या वैयक्तिक आस्थेतून सहजगत्या प्रकट होईल, तेवढाच चटकदारपणा संशोधनपर लेखनात पुरेसा असतो. अशा लेखनातला कोणताही भाग कृत्रिम प्रसाधनांच्या लेखाप्रमाणे उठून दिसता कामा नये. वस्तुनिष्ठतेवर कुरघोडी करणारा भाषाविलास संशोधनपर लेखनात वर्ज्य समजला पाहिजे. अचूकपणा, नेमकेपणा, स्पष्टपणा आणि अल्पाक्षरत्व हे अशा प्रकारच्या शैलीचे प्रमुख विशेष म्हणता येतील. उनेक्ती, अतिशयोक्ती, अकारण डौल, वावदूक विधाने, शब्दबंबाळपणा, उपहास-उपरोधच्या लपेटी, संदिग्धता, दुर्बोधता, या गोष्टी कटाक्षाने टाळल्या पाहिजेत. विषयाविषयी बावनकशी आस्था असेल आणि उपलब्ध साधने विचारमंथनातून पुरेपूर आत्मसात झालेली असतील, तर लेखनाच्या अभिव्यक्तीत भरीवपणा, गांभीर्य, मार्मिकपणा, गतिमानता आणि जिवंतपणा आपोआप येईल.

सर्जनशील लेखनात, कथा-कादंबऱ्यांत व काव्यात, आढळ होणाऱ्या शैलीगत वैशिष्ट्यांचा संशोधनात्मक गद्यामध्ये उपयोग नसतो. अनेकार्थता, विसंगती, विरोधाभास, तिरकसपणा, रूपके, अनपेक्षितता, धक्का-तंत्र, विषयांतर असे अनेक शैलीविशेष खास कारणांसाठी सर्जनशील लेखनात वापरले जातात.

संशोधनाच्या शैलीमध्ये त्यांचा उपयोग करू नये. तर्कशुद्धता, सुस्पष्टता, थेटपणा, सुसंगतता, प्रवाहीपणा या वैशिष्ट्यांवर भर देणारी गद्यशैली संशोधनाच्या मांडणीसाठी विकसित करावी लागते. मूळ कच्चा खर्डा तयार करताना आणि त्यावर संस्कार करून पक्का खर्डा तयार करताना व्याकरणाची शुद्धता आणि शुद्धलेखनाचे नियम जसे पाळावे लागतात त्याचप्रमाणे शैलीच्या दृष्टीनेही काही पथ्ये पाळून लेखनाचे संपादन करावे लागते. त्यासाठी काही वेळ संशोधकाने स्वतः राखून ठेवणे आवश्यक आहे. आपण एकटाकी लेखन करू शकतो, अशा भ्रमात संशोधकाने राहू नये. स्वतःला या दृष्टीने संपादन करता येणे शक्य नसेल तर व्यावसायिक संपादकांची मदत घ्यावी.

शैलीच्या दृष्टीने पाळायची काही पथ्ये येथे लक्षात घेऊ. संशोधन हे वस्तुनिष्ठ, तर्कसुद्ध आणि वैचारिकदृष्ट्या समतोल राखणारे असले पाहिजे. त्यामुळे भाषेतून गैरसमज वा पूर्वग्रह व्यक्त होतील अशा प्रकारचे प्रयोग टाळणे आवश्यक ठरते. समाजातील विविध घटकांकडे पाहण्याचे काही सांस्कृतिक दृष्टिकोन हे पूर्वग्रहदूषित असतात. तुच्छतादर्शक वा अधिक्षेप करणाऱ्या शब्दांमधून व रचनांमधून ते व्यक्त होत असतात. मराठीमध्ये मारवाडी, सरदारजी, किरिस्तांव, हजाम, बामण, म्हातारा, धेडगुजरी, गांवढळ/गावठी, नोकर-चाकर, आंधळेपणा, कौमार्य, इत्यादी शब्दांना एक मूल्यवाचक अर्थ चिकटलेला आहे. तो आपल्या संशोधनात्मक शैलीतून व्यक्त होतो आहे का, हे प्रथम शोधावे लागते. आपण स्वतः या सामाजिक गटाचा भाग असतो तर आपण हा शब्द या प्रकारे वापरला असता का ? आपल्याला हे शब्द रुचले असते का ? आपण या शब्दांमुळे दुखावले गेलो असतो ? हे प्रश्न संशोधकाने या संदर्भामध्ये स्वतःला विचारायला हवेत. या संबंधातील मूळ समस्या श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाच्या दृष्टिकोनाच्या आहेत. वंश, धर्म, जात-पात, विशिष्ट सामाजिक वा सांस्कृतिक गट, सामाजिक वा आर्थिक स्तर, वय, स्त्री वा पुरुष असणे (लिंगभाव), विवाहित असणे वा नसणे, शारीरिक व मानसिक व्यंग, इत्यादींचा उल्लेख मुद्यासाठी प्रस्तुत व अपरिहार्य असेल तरच करावा. मुख्य म्हणजे कारण नसताना व्यक्तींना लेबले चिकटविण्याची, त्यांना या ना त्या वर्गात ढकलण्याची प्रवृत्ती संशोधनात्म लेखनशैलीमध्ये आढळू नये, अशी काळजी घ्यायला हवी.

अर्थात या बाबतीत तारतम्यही बाळगणे आवश्यक आहे. इंग्लिशमध्ये याबाबत फार टोकाची भूमिका काही मंडळींनी घेतलेली आहे असे म्हटले पाहिजे.

उदाहरणार्थ, -man हा प्रत्यय ज्या शब्दांच्या अखेरीस येतो ते सर्व शब्द इंग्लिशमधून हद्दपार करण्याचा विडा 'पोलिटिकली करेक्ट' भाषा वापरणाऱ्यांनी (प्रामुख्याने स्त्रीवादी विचारसरणीच्या दडपणाखाली) उचललेला दिसतो. त्यामुळे businessman, chairman, clergyman, fireman, layman, postman, salesman हे शब्दांऐवजी अनुक्रमे businessperson, chairperson, member of the clergy, fireperson, layperson, mail carrier, salesperson असे शब्द आता मुद्दाम वापरले जातात. त्याचप्रमाणे forefather ऐवजी ancestor, housewife ऐवजी homemaker आज वापरले जातात. *The bias-free word finder : A dictionary of nondiscriminatory language* या पुस्तकामध्ये या प्रकारची असंख्य उदाहरणे सापडतात.^{१२}

केवळ भाषिक बदलामुळे दृष्टिकोन बदलतातच असे नाही. 'गडी' वा 'मोलकरीण' या शब्दांऐवजी 'घरकामात मदत करणाऱ्या व्यक्ती' असा वाक्यप्रयोग केला की लगेच त्यांच्याविषयीच्या जाणिवा आपोआप बदलत नाहीत, त्यांना मिळणाऱ्या वागणुकीमध्ये वा त्यांच्या पगारामध्ये काही फरक पडतोच असे नाही. वंशवादी भाषा टाळल्याने वंशवाद नाहीसा होणार नाही, किंवा पुरुषप्रधान भाषिक प्रयोग टाळल्याने स्त्रियांचे समाजातील स्थान उंचावणार नाही. भाषाबदलामधून वैचारिक क्रांती घडवता येत नाही. मात्र वैचारिक क्रांती झाली तर तिची चिन्हे भाषिक वापरामधील बदलात जरूर दिसू लागतील. मात्र तुच्छतादर्शक वा अधिक्षेपी भाषा टाळवी, त्याबाबतीत अधिक सुजाण असा वापर करावा, याविषयी दुमत असू नये.

१०. समारोप

रा. ग. गडकऱ्यांनी काव्याच्या बाबतीत जुन्याचे सोयरे व नव्याचे सुतकी व जुन्याचे सुतकी आणि नव्याचे सोयरे, असे दोन वर्ग केलेले आहेत. मराठीच्या संशोधन क्षेत्रात असेच दोन गट आहेत. संशोधन क्षेत्रातील जुन्याच्या सोयऱ्यांना आधुनिक साहित्य हा संशोधनाचा विषयच वाटत नाही; तर नव्याच्या सोयऱ्यांना जुन्या ग्रंथाच्या पाठशुद्ध आवृत्त्यांचेही मोल उमगत नाही. अस्सल साधने हुडकून काढण्याऱ्यांपाशी नवी समीक्षादृष्टी नसते; तर नवी समीक्षादृष्टी असणारांचे ठायी अस्सल साधने मिळविण्यासाठी लागणाऱ्या सापेक्षाचा अभाव असतो. चणे आहेत

तिथे दात नाहीत, दात आहेत तिथे चणे नाहीत, अशी ही स्थिती आहे. आदर्श प्रबंधात दुर्मीळ साधने पुढे मांडण्यासाठी लागणारी शोधकवृत्ती आणि पूर्वपरिचिताचा नवा अन्वय लावण्याची चिकित्सक दृष्टी यांचा मेळ व्हावा लागतो.

शोधनिबंध ही विशिष्ट लेखनपद्धतीचा अवलंब करून पूर्वनियोजित रीतीने सिद्ध होणारी गोष्ट आहे. मौलिक सिद्धान्त हे कधी कधी योगायोगाने सुचत असतात. किंबहुना असेही म्हणता येईल की, ते काही अंशी प्रतिभेचे किंवा स्फूर्तीचे भविष्य असते. पण त्या सिद्धान्ताची प्रबंधातली मांडणी हे काही स्फूर्तीचे भविष्य नव्हे; त्यासाठी पद्धतशीरपणाची बंधने मानावीत लागतात. अशी बंधने पाळणे हे मोठे किचकट आणि जिकिरीचे काम आहे, असे कोणाला वाटण्याचा संभव आहे. विशेषतः सर्जनशील कलावंतांना तसे वाटते, असा अनुभव आहे. अशा चाकोरीतून जाण्याने स्वतःच्या ठायी असलेल्या सर्जनशील प्रतिभेला धोका पोचेल, अशी भीती ज्यांना वाटत असेल, त्यांनी संशोधनपर लेखनाच्या फंदात न पडणे बरे. काही अपवादात्मक विद्यापीठांमध्ये काव्ये, कथा आणि नाटके ही उच्च पदवीसाठी सादर करण्याची मुभा आहे. शिवाय अगदी काव्य म्हटले, तरी त्याचेही कैलासलेणे सहजस्फूर्त कल्पनेच्या झुळुकीसरशी बांधले जात नसते, हे माधव जूलियनांसारखे कवीच बोलून चुकलेले आहेत! तेव्हा प्रबंधलेखनात नियोजन आणि शिस्त या गोष्टी अपरिहार्य असल्यास त्यांत नवल नाही!

विद्यापीठीय पदवीसाठी प्रबंधलेखन हाती घेणाऱ्या नवख्या संशोधकाची स्थिती मोठी अनुकंपनीय असते. बहुधा प्रबंधाचा विषय आवाक्याबाहेरचा असतो, मार्गदर्शनाची धड सोय नसते, संदर्भसाधनांची उणीव जाणवत असते, कालमर्यादेचे बंधन जाचत असते, प्रबंधलेखनपद्धतीची तोंडओळख मागील शिक्षणात झालेली नसते. या सर्व अडचणींवर मात करण्याची संशोधकाची धडपड चालू असते. या धडपडीत ऐन तारुण्याची कमीत कमी पाचसात वर्षे केवळ दिशाहीन संशोधनात फुकट जातात. प्रस्तुत निबंध या सर्व अडचणी ध्यानात घेऊन लिहिलेला आहे. प्रबंधाचा गाभा कसा असावा हे शेवटी प्रबंध लिहिणारी व्यक्ती आणि तिचा विषय यांवरच अवलंबून असते. म्हणूनच येथवरच्या विवेचनात नव्या संशोधकाच्या मार्गातील अडचणींचा विचार करून बाह्य गोष्टींचाच तपशीलवार प्रपंच केलेला आहे.

□□□

टिपा

१. सत्र-निबंध (टर्म पेपर), प्रदीर्घ निबंध (मोनोग्राफ), प्रबंधिका (डिझर्टेशन), आणि प्रबंध (थीसिस) यांच्यातील मुख्य फरक हा पृष्ठसंख्येचा असतो, व टंकलिखित वा संगणकलिखित पृष्ठांच्या भाषेत अगदी ढोबळ प्रमाण घायचे तर सत्र-निबंध सुमारे २५-३० पृष्ठे, प्रदीर्घ निबंध/पुस्तिका सुमारे ४०-९० पृष्ठे, प्रबंधिका सुमारे १००-२०० पृष्ठे, व प्रबंध सुमारे २००-३०० पृष्ठे, असे देता येईल. परंतु या सर्वांमध्ये संशोधनप्रक्रिया ही मूलतः सारखीच असते, त्याचप्रमाणे मांडणीच्या व लेखनाच्या तंत्रामध्ये फरक असतो तो जुजबी असतो. त्यामुळे या सर्व लेखनप्रकारांना मिळून 'शोधनिबंध' अशी संज्ञा या पुस्तिकेमध्ये वापरलेली आहे.
२. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वेगवेगळ्या संशोधनक्षेत्रांसाठी काहीसे भिन्न असे लेखन-संकेत सध्या उपलब्ध आहेत. ते आपण पुढे समजून घेणार आहोत. या पुस्तिकेमध्ये प्रामुख्याने साहित्याच्या संशोधनात वापरले जाणारे संकेत स्पष्ट केलेले आहेत. मॉडर्न लॅंग्विज असोसिएशन अन्व अमेरिका या संस्थेने निश्चित केलेले लेखन-संकेत *एम्. एल्. ए. स्टाइल-शीट* आणि *हँडबुक फॉर रायटर्स अन्व रिसर्च पेपर्स* यांच्या रूपात उपलब्ध आहेत व साहित्यसंशोधनाच्या प्रकाशनासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हे संकेत मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात. शिकागो विद्यापीठाने तयार केलेले लेखन-संकेत देणारे *शिकागो मॅन्युअल अन्व स्टाइल*, आणि अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशन या संस्थेने निश्चित केलेले लेखन-संकेत देणारे *ए. पी. ए. पब्लिकेशन मॅन्युअल* ही अमेरिकन संस्थांनी निश्चित केलेल्या लेखनाच्या व शैलीच्या संकेतचौकटींची काही महत्त्वाची उदाहरणे आहेत, आणि सामाजिक विज्ञानांमधील संशोधनाच्या प्रकाशनावर त्यांचा मोठाच प्रभाव आहे. या संस्थांची संगणकीय संकेतस्थळे वा वेब-साइट्स पाहिल्यास त्यांच्यावर संपूर्ण माहिती मिळू शकते. ही माहिती अद्ययावत असणे आवश्यक आहे कारण काळानुसार त्यामध्ये बदल होत

जातात आणि काही नवे संकेत पाळणे आवश्यक ठरते. उदाहरणार्थ, अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशन या संस्थेचे पुढील संकेतस्थळ पाहा:

www.apastyle.org

३. पाहा: *मसंप*. व. ११, अं. २, ३; व. १२, अं. १; व. १३, अं. १; व. १४, अं. ४; व. १५, अं. ३, इ.
४. पाहा: शं. ग. दाते यांची *मराठी ग्रंथसूची*.
५. पाहा : *मराठी संशोधनपत्रिका*, व. १७ अं. १. (ऑक्टोबर १९६९), पृ. २६-३१. आता पुस्तकरूपात उपलब्ध.
६. मराठी विषयाच्या संशोधकांना निवडक संदर्भसूचीमध्ये दिलेली पुढील पुस्तके उपयुक्त ठरणारी आहेत :

Altick & Fenstermaker, 1993; Dunleavy, 2003; Eliot & Owens, 1998; Hillway, 1956; Hoffmann, 1996; Katre, 1954; Watson, 1970; Whitney, 1946.

७. उदाहरणार्थ, मिलिंद मालशे यांच्या *Aesthetics of Literary Classification* या ग्रंथाचे दिदेर कोस्त यांनी फ्रेंच भाषेत लिहिलेले परीक्षण fabula.org या संकेतस्थळावर उपलब्ध होणाऱ्या *fabula* या साहित्यसिद्धांताला वाहिलेल्या फ्रेंच ई-जर्नलमध्ये, म्हणजे केवळ संगणकीय स्तरावरील नियतकालिकामध्ये, सप्टेंबर, २००३मध्ये प्रसिद्ध झालेले आहे.
८. हस्ताक्षरामध्ये नोंदलेल्या टिपेतील ग्रंथनाम किंवा नियतकालिकनाम अधोरेखित करावे, असे कंसात म्हटले आहे. त्यांची छपाई इंग्रजीत 'इटालिक्स' म्हणजे तिरप्या ठशाच्या अक्षरांत केली जाते. मराठीत मौज व इतर काही मुद्रणालयात 'नागरी तिरपे' ठसे आहेत. आता संगणकाच्या साहाय्याने छपाई होत असल्याने देवनागरी लिपीमध्येही तिरपे व जाड ठसे, त्याचप्रमाणे अधोरेखित ठसे सहजपणे उपलब्ध झालेले आहेत. वेगवेगळ्या आकाराचे फॉन्ट्स आता कोणत्याही भारतीय लिपीमध्ये मिळू शकतात.
९. पाहा: *म. सा. प.* व. ३१ अं. १२२ (जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर १९५७), पृ. ३५.
१०. उदाहरणार्थ, अमेरिकन केमिकल सोसायटी, अमेरिकन सोसायटी अव्ह सिव्हिल एन्जिनअर्झ, आय ट्रिपल ई किंवा इन्स्टिट्यूट अव्ह इलेक्ट्रिकल अँड इलेक्ट्रॉनिक्स एन्जिनअर्झ, अमेरिकन जिऑलॉजिकल इन्स्टिट्यूट, लिंग्विस्टिक सोसायटी अव्ह अमेरिका, अमेरिकन मॅथमॅटिकल सोसायटी, अमेरिकन मेडिकल असोसिएशन, अमेरिकन इन्स्टिट्यूट अव्ह फिझिक्स, अमेरिकन पोलिटिकल

सायन्स असोसिएशन, मॉडर्न लॅंग्विज असोसिएशन अन्व अमेरिका, अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशन, या सर्व संस्थांनी आपापल्या संकेतपद्धती रूढ केलेल्या आहेत. त्यांतील दोन प्रमुख पद्धतींचा परिचय वर करून दिला आहे. आज या संस्थांची संगणकीय संकेतस्थळे वा वेब-साइटस् पाहिल्यास त्यांच्यावर संपूर्ण माहिती मिळू शकते. ही माहिती अद्ययावत असणे आवश्यक आहे कारण काळानुसार त्यामध्ये बदल होत जातात आणि काही नवे संकेत पाळणे आवश्यक ठरते. उदाहरणार्थ, अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशन या संस्थेचे पुढील संकेतस्थळ पाहा: www.apastyle.org

११. अधिक माहितीसाठी जिज्ञासूंनी रा. के. लेले यांच्या *ग्रंथवर्णन व ग्रंथसूची* (जोशी लोखंडे, प्रकाशन, पुणे, १९७३) या ग्रंथातील 'संदर्भसूची' हे प्रकरण पाहावे.

१२. पाहा : R. Maggio (1991)

□□□

निवडक संदर्भसूची

मराठी :

- कुळकर्णी, गो.म. (संपा.) मराठी वाङ्मयकोश (खंड २: भाग १). महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई २००३.
- खानोलकर, गं. दे. (संपा.) मराठी वाङ्मयकोश (खंड १). महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई १९७७.
- खानोलकर, गं. दे. व उषा टाकळकर मराठी वाङ्मयसेवक (खंड १ व २). अथेना पब्लिशर्स, मुंबई, २००३.
- गणोरकर, प्रभा व इतर (संपा.) वाङ्मयीन संज्ञा-संकल्पना कोश. ग. रा. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, २००१.
- चुनेकर, सु. रा. व इतर (संपा.) संशोधन : स्वरूप आणि पद्धती. शिक्षण प्रसारक संस्था, संगमनेर, १९८३.
- चुनेकर, सु. रा. सूचींची सूची. मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई व प्रतिमा, पुणे, १९९५.
- जहागिरदार, चंद्रशेखर (संपा.) तौलनिक साहित्याभ्यास : तत्त्वे आणि दिशा. (प्रा. म. द. हातकणंगलेकर गौरवग्रंथ) सौरभ, कोल्हापूर, १९९२.
- जोशी, वसंत स. (संपा.) भाषा व साहित्य : संशोधन. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८१.
- (संपा.) भाषा व साहित्य : संशोधन (खंड दुसरा). महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८५.
- (संपा.) भाषा व साहित्य : संशोधन (खंड तिसरा). महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८९.
- जोगळेकर, गं. ना. (संपा.) भाषा व साहित्य : संशोधन (खंड दुसरा). महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, १९८५.
- दडकर, जया, व इतर (संपा.) संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश. (दोन खंड).

- जी. आर. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, १९९८-२००४.
दाते, शं. ग. (संपा.) *मराठी ग्रंथसूची (१८००-१९३७) (भाग १)*.
(प्र.आ. १९४४) (पुनर्मुद्रण) राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई, २०००.
----- (संपा.) *मराठी ग्रंथसूची (१८००-१९३७) (भाग १)*.
(प्र.आ. १९५१) (पुनर्मुद्रण) राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई, २०००.
दावतर, वसंत *संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा*. महाराष्ट्र राज्य साहित्य
संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८६.
पाटणकर, रा. भा. 'अभ्यास आणि संशोधन'. *सत्यकथा*, एप्रिल १९७२,
पृ. २४-३०.
भागवत, श्री. पु. व इतर. *साहित्य: अध्यापन आणि प्रकार*. (प्रा. वा. ल.
कुळकर्णी गौरवग्रंथ) पॉप्युलर व मौज, १९८७.
भोळे, भा. ल. (संपा.) *संशोधनाची क्षितिजे*. (डॉ. वि. भि. कोलते
अमृतमहोत्सव गौरवग्रंथ) नागपूर, १९८५.
मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड १-६). महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे,
मालशे, मिलिंद 'साहित्यसंशोधन आणि समीक्षा'. *समाज प्रबोधन पत्रिका*,
व. ३१, अं. १२६, जाने-मार्च १९९४.
राजाध्यक्ष, विजया (संपा.) *मराठी वाङ्मयकोश (खंड ४ : समीक्षा)*.
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई २००२.
लेले, रा. के. *ग्रंथवर्णन व ग्रंथसूची*. जोशी लोखंडे, प्रकाशन, पुणे १९७३.
वाडेकर, देविदास दत्तात्रेय (संपा.) *मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश (त्रिखंडात्मक)*. मराठी
तत्त्वज्ञान-महाकोश मंडळ, पुणे, १९७४.
वैद्य, सरोजिनी व इतर (संपा.) *कोश व सूची वाङ्मय : स्वरूप आणि साध्य*.
मराठी राज्य विकास संस्था, मुंबई, १९९७.
संत, दु. का. *शोधविज्ञानकोश*. पुणे विद्यार्थी गृह, पुणे, १९८५.
----- *संशोधन : पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग*. (दु.आ.) पुणे विद्यार्थी गृह, पुणे,
१९८८.
साठे, शरद (संपा.) *मराठी ग्रंथसूची (१९५१-१९६२)*. भाग ३, राज्य
मराठी विकास संस्था, मुंबई, २००१.

इंग्लिश

Altick, R. D. and John J. Fenstermaker, *The Art of Literary Research*
(4th ed) Norton, New York & London, 1993.

- Baker, Howard S. *Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While You're Doing It*. Chicago University Press, Chicago, 1998.
- Bateson, F. W. *The Scholar-Critic: An introduction to literary research*. Routledge & Kegan Paul, London, 1972.
- Bowers, Fredson *Textual and Literary Criticism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1966.
- Dunleavy, Patrick. *Authoring a PhD: How to plan, write and finish a doctoral thesis or dissertation*. Palgrave Macmillan, Hampshire & New York, 2003.
- Eliot, Simon & W. R. Owens (eds) *A Handbook of Literary Research* Routledge, London, 1998.
- Hillway, Tyrus, *An Introduction to Research* Houghten Mofflin, Boston, 1956.
- Hoffman, Ann, *Research for Writers* (5th ed) A. & C. Black, London, 1996.
- Katre, S. M. *Introduction to Indian Textual Criticism* Deccan College, Poona, 1954.
- Maggio, R. *The bias-free word finder : A dictionary of nondiscriminatory language*. Boston: Beacon Press, 1991.
- Sanders, Chauncy, *An Introduction to Research in English Literary History*, Macmillan, New York, 1957.
- Sternberg, Robert J. *The Psychologist's Companion: A Guide to Scientific Writing for Students and Researchers*, Cambridge University Press & British Psychological Society, Cambridge, 1988.
- Watson, George, *Literary Thesis*, Longman, London, 1970.
- Zerubavel, Eviatar *The Clockwork Muse: A Practical Guide to Writing Theses, Dissertations and Books*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.

□□□

124269
31-3-08

संशोधनाच्या क्षेत्रात नव्याने पदार्पण करणाऱ्या अभ्यासकाला किंवा विद्यापीठीय पातळीवर प्रबंधलेखन करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांला उपयुक्त ठराव्या अशा 'गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार', ही भूमिका येथे स्वीकारलेली आहे. विषय कसा निवडावा? वाचन कसे करावे? टिपणे कशी करावी? संदर्भ कसे द्यावे? संदर्भसूची कशी तयार करावी? संगणकाची मदत कशी घ्यावी? संशोधनाची मांडणी कशी करावी? या शंकांचे निरसन या पुस्तिकेत केलेले आहे.

संशोधनाचे अंतरंग हे त्या त्या व्यक्तीने ठरवायचे असते. परंतु सुनिश्चित असे बाह्य आडाखे माहिती करून घेण्यामुळे अनेक फायदे होतात. एक म्हणजे 'मागच्याला ठेच, पुढचा शहाणा', या उक्तीनुसार आधीच्यांनी केलेल्या चुका टाळता येतात, भरकटणे टाळता येते आणि वेळ वाचवता येतो. दुसरे म्हणजे संशोधनाची मांडणी ही इतर अभ्यासकांसमोर पोहोचविण्यासाठी काही किमान पातळीची संपर्कक्रिया आवश्यक असते. ही संपर्कक्रिया सुलभ व्हावी म्हणूनही संशोधनाच्या मांडणीचे तंत्र आत्मसात करून घ्यावे लागते. त्यासाठी हा प्रपंच.

१९७५ साली डॉ. स. गं. मालशे यांनी लिहिलेल्या व आता दुर्मीळ झालेल्या पुस्तकाची, आजच्या संगणकयुगातही वापरता येईल अशी सुधारित आवृत्ती.

Library

IAS, Shimla

MR 301.072 M 298 S

00124269

किंमत : ६० रुपये

ISBN 81-88284-78-5